

26. MAR 1940

આપદ્મ

એક ઐતિહાસિક ખંડ કાવ્ય

— લેખક —
ગોવિન્દ દ. પરેશ



જરાત વિશ્વવિદ્યાલય

[ગુજરાતી કોમ્પ્યુટર નિમ્ન]

અનુક્રમાંક

૨૨૧/૧૧ કિમત ૦.૪૦૦

સંદર્ભનામ

2117689

વર્ગિક

૨૧

આપદ્ધર્મ

એક ઐતિહાસિક ખંડ કાવ્ય

વન્દેમહિ ચ તાં વાણી-
મમૃતામાત્મનઃ કલામ્ ।

લેખક

ગોવિન્દ હ. પટેલ
ધર્મજી

પ્રકાશક

ગોરવનભાઈ કિશોરભાઈ પટેલ
વડોદરા

કિમ્મત ૬૨ આના

ફેબ્રુઆરી • ૧૯૪૦

નીચેના સ્થળેથી પણ મળી શકશે:
રા. પું. 'આર્યપ્રકાશ' પ્રેસ, આણંદ.

[સર્વ અધિકાર લેખકને સ્વાધીન]

*

મુદ્રક • રણછોડભાઈ વહેરીભાઈ પટેલ • રા. પું. આર્ય પ્રકાશ પ્રેસ • આણંદ
પ્રકાશક • ગોરધનભાઈ કિરોરભાઈ પટેલ • એડવોકેટ
નંદાનંદ • અલ્હાપુરી • વડોદરા

નિવેદન



આ કાવ્યનું પ્રકાશન એ કવિશ્રીનું છઠું ખંડ કાવ્ય છે. હજી સંશોધનના અભાવે ત્રણ ખંડ કાવ્યોનું પ્રકાશન બાકી રહે છે, જેમાંનું એક તો સત્તરેક વર્ષ પર મુદ્રિત થયા છતાંય યોગ-યોગે અપ્રસિદ્ધ પડ્યું છે. ઉપરાંત સંવાદોનો સંગ્રહ પણ છે. આમાંના પ્રકાશનનો યોગ તો કવિશ્રીથી સંશોધન થવા ઉપર છે-સમયાધીન છે.

શ્રી. અનંતરાય મ. રાવલ (પ્રેફેસર, ગુજરાત કૉલેજ) એમણે ‘ કવિ અને કાવ્ય ’ના વિષયથી પ્રકાશનને અલંકૃત કર્યું છે, એ બદલ એમનો ઋણી છું.

ભાઈશ્રી ઓચ્છવલાલ શાહનો કાવ્યપ્રેમ દિપ્પણ રૂપે અને ભાઈ નાનુભાઈનો કલાપ્રેમ પૂઠા પરના શુશોભન રૂપે મૂર્ત થાય છે. આ બંને ભાઈઓનો શ્રમ વાચકને આહ્લાદક નીવડશે એવી સંતોષા સેવું છું.

‘ આર્યપ્રકાશ ’ના વિદ્વાન્ તંત્રી પંડિતશ્રી મયાશંકરજી એમણે પ્રૂઢ સંશોધનની સેવા આપી, મારી જવાબદારી સ્વેચ્છાપૂર્વક લઈ લાધી છે તે બદલ તેમનો, તથા મુદ્રણાલયના વ્યવસ્થાપક શ્રી. રણછોડભાઈનો ઉત્સાહ બૂલાય એમ નથી.

અંતમાં જે સર્વશ્વરની મંગલમય શક્તિ આ પ્રકાશનના કાર્યમાં મને પ્રેરી-ગતિ આપી રહી છે તેના પૂનિત સ્મરણપૂર્વક વિરમું છું.

૧૧ ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૦

દાદાનો ચોક,
ધર્મજ. }
(આણંદ થઈને)

વિનીત
પ્રકાશક

લેખકનાં અન્ય પ્રસિદ્ધ પુસ્તકો :

સંવાદગુચ્છ	(પ્રથમપુણ્ય)	૨-૮-૦
સંવાદગુચ્છ	(દ્વિતીયપુણ્ય)	૧-૮-૦
હૃદયધ્વનિ	(નાદ ૧-૨)	૦-૮-૦
હૃદયધ્વનિ	(નાદ ૩-૪)	૦-૮-૦
આત્મોદ્ગાર		૦-૪-૦
જીવન્તપ્રકાશ		૧-૦-૦

અર્જુન-ઉર્વશીનું પૌરાણિક અને ચંદાવત-
વિજયાનું ઐતિહાસિક એમ બે ખંડ કાવ્ય.

તપોવન ૦-૧૨-૦

સાવિત્રી-યમનું પૌરાણિક અને ગુરુ ગોવિન્દસિંહ-
અન્દાજનું ઐતિહાસિક એમ બે ખંડ કાવ્ય.

મહાલસા ૦-૧૦-૦

(એક પૌરાણિક ખંડ કાવ્ય.)

કવિ અને કાવ્ય



બહુધા ઊર્મિકાવ્યોનો જ પાક ઉતારતા આપણા વર્તમાન કવિતાસાહિત્યમાં લાંબાં કથાકાવ્યોની બહુ છત નથી. એવા સંજોગોમાં કોઈ એવાં કથાકાવ્યો લખે તો તે ધણું આવકારપાત્ર ગણાવું જોઈએ. ગયે વરસે ‘મદાલસા’ સાથે પ્રગટ થતાં રહી ગયેલું, પાછળનાં પાનાંમાં મુદ્રિત થયેલું ‘આપદ્ધર્મ’ તેના શાન્ત શારદો-પાસક કવિ શ્રી. ગોવિંદભાઈ પટેલનું છઠું ખંડકાવ્ય થયું. રચિ, વૃત્તિ અને કાવ્યભાવના પરત્વે કવિ ગુજરાતી કવિતાનાં આધુનિક વલણોથી અસ્પૃષ્ટ રહ્યા જણાય છે તેથી જ કદાચ ચાર વર્ષમાં એ આત્રાં છ સુદીર્ઘ કથાકાવ્યો આપી શક્યા હશે એમ ન હોય?

ફેટલીક વાર પ્રતિભાશાળી લેખકોનું ઉત્તમોત્તમ સર્જન તે સાહિત્યપ્રકારની લક્ષણબંધી કરી નાખે અને અનુગામી સર્જનો માટે નિકષ (Touchstone) જેવું પણ બની જાય. ગુજરાતી ખંડકાવ્યના સંબંધમાં આપણે ત્યાં લગભગ એવું જ બન્યું છે. કાવ્યના બાહ્યાભ્યંતર અંગોપાંગના રચનાકૌશલમાં તેમજ સમગ્રપણે

આકારસૌષ્ઠ્યમાં કાન્તનાં 'વસંતવિજય' વગેરે ચારેક કાવ્યો આપણા કવિતાસાહિત્યમાં એવાં અપૂર્વ જણાયાં છે કે સંસ્કૃત ખંડકાવ્યનો આદર્શ તેટલા પ્રમાણમાં નિયંત્રિત કરી કાન્તનાં ખંડકાવ્યને જ ખંડકાવ્યનો નમૂનો કે આદર્શ (Model) કે બીજું (Pattern) માનવાની અને આંખ સામેની કાવ્યકૃતિ જે એ બીજાંને અનુસરતી ન જણાય તો તેને ખંડકાવ્ય કહેતાં અચકાવાની વૃત્તિ સાવ સ્વાભાવિક બની ગઈ ગણાય. શ્રી. પટેલનાં આ અને આનાં પુરોગામી કાવ્યોને આ માનદંડથી માપનાર તેને ખંડકાવ્યો નહિ પણ કથાકાવ્યો એવું નામ આપી તેની આગળ 'સંવાદપ્રધાન' એવું વિશેષણ ઉમેરવા જરૂર લલચાશે. એનું કારણ છે. એમનાં આવાં કાવ્યોમાં સંવાદ જ મુખ્ય અંગ બની જાય છે અને કથાવસ્તુ, પાત્રલેખન વગેરે મુદ્દા મુકાબલે ગૌણ હોય છે. વસ્તુતઃ આજથી સોળસત્તર વર્ષ પહેલાં કવિએ પ્રગટ કરેલા સંવાદો પાછળ કામ કરી રહેલું માનસ જ એમનાં કથાકાવ્યોમાં છૂપાએલું છે. એ સંવાદોમાં તેમ આ કાવ્યોમાં પણ કેાઈ ઐતિહાસિક કે પૌરાણિક કથાપ્રસંગને કામ પૂરતું અવલંબી તેમાંથી ફલિત થતા રહસ્યને તત્ત્વદષ્ટિએ મહારી આર્યસંસ્કૃતિની વિશિષ્ટતા તરીકે સંવાદ દ્વારા રજૂ કરવાની શ્રી. પટેલની મુખ્ય નેમ રહી જણાય છે. વિચારદર્શન તથા પાત્ર-માનસની અભિવ્યક્તિ કવિ સંવાદમાંથી જ કરી લે છે, અને કાવ્ય સમજવા પૂરતી કથાવસ્તુની પાર્શ્વભૂમિકા તરીકેની વિગત સંવાદથી અલગ પડી જતા 'પૂર્વાભાસ' નામે વિભાગમાં કહી નાખે છે. કાવ્યોનો વિસ્તાર પણ થોડો હોતો નથી. 'આપદ્ધર્મ'માં આ બધાં લક્ષણો જેવામાં આવે છે.

કાવ્યનું વસ્તુ કવિના 'અભિશિખા' કાવ્યની માફક ટોડના રાજસ્થાનના ઇતિહાસમાંથી લેવામાં આવ્યું છે. મધ્યકાલીન યુગમાં અનેક ભાટચારણોની જીભને તેમ અર્વાચીનમાં ખખરદાર જેવા

કવિઓની હૃદયવીણાને મુખરિત કરનાર એ રજપૂત શૌર્યકથાઓનું આકર્ષણ આ કાવ્યના કવિને ઓછું નથી. અબ્બયસિંહના મૃત્યુ બાદ કમલનેરની ગાદી પર આવેલા તેના ભત્રીજા હમીરસિંહના રણોત્સાહથી ત્રાસી એ ઉપાધિને કાયમ માટે ટાળવા ચિતોડનો બાદશાહી સુબેદાર માલદેવ પોતાની વિધવા પુત્રીને કુમારી ઠરાવી હમીરને વરાવે છે એ પ્રસંગને અનુલક્ષી ‘આપદ્ધર્મ’ રચાયું છે. કાવ્યનું નામ કાવ્યના મુખ્ય પ્રસંગને સમજાવી દે છે. માલદેવને બીજી પુત્રી જ નહિ એટલે તોરણે આવેલા હમીરના રાષમાંથી બચવા પોતાની વિધવા પુત્રીને કુમારી ઠરાવી તેની જોડે પરણાવવાનો પ્રપંચ આપદ્ધર્મ લેખે તેને કરવો પડ્યો. હમીરના શૌર્યની ખ્યાતિ સાંભળી તેની ઉપાસિકા બનેલી કુમારી ‘દેવી દેવ હમીર-સિંહ’ને વિશ્વાસઘાતથી છળવા અત્યંત આનાકાનીપૂર્વક (જુઓ તેની માતા સાથેનો તેનો સંવાદ, કડીઓ ૧૨૭-૧૩૪) આખરે તૈયાર થાય છે તે પણ પોતાના પિતાના ક્ષેમ સાર, આપદ્ધર્મ તરીકે જ. પરંતુ એ આપદ્ધર્મની ઘટના પર કર્તાનું જ્ઞાન એટલું નથી જેટલું એ ઘટના જે હેતુ સાધી બતાવે છે તેના પર છે. એ આપદ્ધર્મ હમીરને પ્રાણેશ્વરી સંપડાવે છે એટલું જ નહિ, પ્રેમધર્મના બળે તેનો ઉરદાદ શમાવી તેને ‘શાન્તિસંજીવનો’ પણ આપે છે એ રીતે એ શુભપરિણામી નીવડે છે.

એ મંગલ પરિણામ લાગી કવિએ જે રહસ્ય તેમાંથી તારવ્યું છે એ જોવા જેવું છે. લગ્ન બાદ શ્વશુરાલયમાં ઉગ્ર અંતઃક્ષોભથી અસ્વસ્થ બની દહિલી રહેલા હમીરના શ્રવણે પડતા કુમારીના પ્રથમપહેલા શબ્દો

શૌર્યનો છે ક્ષમા પ્રાણ, ક્ષમાને પ્રાણ પ્રેમનો;
પ્રેમ બતાંડનો પ્રાણ, જય હો! પ્રેમધર્મનો! ૭૩

તે હમીર પાસે જે પ્રપંચરૂઢ કરે છે અને તે બદલ પ્રેમધર્મને દાવે ક્ષમાની માગણી કરે છે તેને માટે અત્યંત સમુચિત પ્રસ્તાવના રૂપ છે જેટલું જ નહિ, આખા કાવ્યના અને કવિના કથતવ્યના અર્ક રૂપ પણ છે. ‘છતાં મારું હૈયું નિજ પ્રભુનાણું વંચક નથી’ એમ મૃત્યુઆદ ધર્મરાગને કહેવા ઇચ્છતી કુમારી પોતાના વૈધવ્યની અને પિતાના પ્રપંચની વાત કહી હમીર કને પોતાનો તેની પ્રત્યેનો વિશુદ્ધ પ્રેમ પ્રદર્શિત કરે છે ત્યારે હમીર

સંજોગના બળથકી સહેજે મળે જે

તે ભોગ્ય છે મનુજથી તજતાં ન જાયે ૧૮૭

કહી પ્રણયપ્રભુની એ પ્રસાદીને સદા માથે ચડાવે છે ત્યાં પ્રેમ ધર્મનો જય થાય છે, પણ પૂરો નહિ. હમીર પ્રેમવીર બન્યો ખરો, પરંતુ હજી ક્ષમાવીર બન્યો નથી. પૂર્વજોએ ખોએલા ચિતોડને સ્વાધીન કરવા ઊકળી રહેલા અને આ પ્રપંચથી માલદેવ પર વધુ રોષે બળીબળી રહેલા હમીરને કુમારી અનેક ઉપાયે રીઝવી, શાન્ત કરી નિર્વૈર બનાવી તેના હૃદયમાંથી દ્વેષ, રોષ ને કંપ કઢાવી નાખે છે (જુઓ શ્લોક ૩૩૧) ત્યારે ઉપર ટાંકેલો ૭૩ મો શ્લોક ચરિતાર્થ બને છે અને પ્રેમધર્મનો પૂરો જય થાય છે.

આ હેતુની સિદ્ધિ તરફ જ પછી કુમારી અને હમીરનો સંવાદ ગતિ કરે છે. સંવાદમાં કુમારીના ઉદ્વેગરો ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવા છે, કારણ, તેમાં કવિનું સંવાદચાતુર્ય તેમના ‘સાવિત્રી અને યમ’ કાવ્યની માફક સારી રીતે વ્યક્ત થાય છે. સાવિત્રીનો રસિક ચાતુરીને સંભારી આપે તેવી કુમારી

આપદર્મમાં શાસ્ત્રે, શિષ્ટે ક્ષાંતવ્ય સૌ ગણ્યું,

છતાં જે પાપ, તો પુત્રી અર્પી ક્ષાલન ના કર્યું? ૨૧૬

એવી દલીલ કરી,

ક્ષત્રી તો વૈર ને દ્વેષ તજી દે સમરાંગણે,
અર્પતું ક્ષાત્રનું વિશ્વ અગ્રપૂજન આપને ૨૧૮

કહી હમીરને ક્ષાત્રધર્મનું સ્મરણ કરાવી તેના ક્ષાત્ર હૃદયને ઉત્તેજ,
હમીર પોને દુષ્ટને દંડ દેવા માગે છે એમ કહે છે તેના ઉત્તરમાં
દંડ ન્યાયથી દેવાનો જોષએ કહી તેને

-નિમિત્ત આ તો રણખેલ માટે
માફ કરાગે, ઉર અન્ય ના છે ?

* * *

સત્યશક્તિ અને શૌર્ય સાહસ ક્ષાત્ર ઉરમાં
તજી તે, આપ ના ચાહો, તાતઅક્ષેપ દ્વેષમાં ? ૨૫૦

એમ સીધો પ્રશ્ન કરી, હમીર તેના ઉત્તરમાં પોતાના અંતરની
સાચી વાત કરી 'મેવાડ આ તે અરિથી ખૂંદાયે' તેની 'છે જવાલ
મારા હૃદયે રહેલી' એમ કહે છે તેનો લાભ લઈ

વાણી વિચાર ત્યમ વર્તન ભિન્ન રાખે
તો ક્ષાત્રથી પણ વિભૂષિત થું થવાશે ?
જેનાં રમાહૃદય જૂષણ નિત્ય ધારે
તે આપને પ્રિય થતાં મુજને તજી દે ૨૬૪

એવું મીઠું મહેણું તેને મારી, ઉપાદર્શનથી પ્રકુલ્લ થવા છતાં
વ્યાપ્તું દહત્વ મુખમાં, નયને પ્રકાશ,
જેવા છતાં ન સ્થિરતા ઉરમાં જણાય ૨૮૬

કહી 'માતંગદંત'ની ઉપમા તેના દારંગી વર્તનને આપી એ
મહેણાને ખેવડાવી,

‘ભેદ ત્યાં પ્રેમ આભાસ, પ્રેમ પ્રાપ્ય અભેદથી’ ૨૮૭

એ સિદ્ધાંતનું સ્મરણ કરાવી, તેથી પણ હમીરનો રોષ ન શમતાં
એ જ્યારે ‘સ્વાતંત્ર્ય એ જીવનની મુજ ઇષ્ટસિદ્ધિ’ એમ પોતાના
હૈયાના અજંપાની વાત કરે છે ત્યારે સ્વાધીનતા કંઈ શરીરમાં
નથી વસતી એમ ઉચ્ચારી

જે સમ ધાતુ વપુમાં, રિપુમાં રહી તે

છૂટી ક્યે, રસિકતા ઉરની જણાશે? ૩૦૬

એ શબ્દોમાં યુદ્ધમાં થતી માનવહિંસાની નિરર્થકતા સમજાવી,
રક્તપાત વિના ચિતોડ પાછું અપાવી શકે તેવો જલધર મંત્રી
પોતાના પિતા પાસેથી પહેરામણીમાં માગી લેવાનું હમીરને
શીખવી આખરે તેનો ઉકળાટ શમાવી તેને પ્રસન્ન ને નિર્વેર
બનાવે છે એમાં તેની વિજયસિદ્ધિ છે. કાન્નાના ઉપદેશની ઉપમા
કવિતાની બોધકશક્તિને આપવામાં મમ્મટે ફેવું સુંદર સત્ય કહી
નાખ્યું છે તેનું પ્રેમથી ઝનૂની વીરને વશ કરવાની નારીહૃદયની
આધ્યાત્મિક શક્તિના આ દષ્ટાંતથી આપણને ‘બરું’ લાન થાય છે.
કુમારીના પાત્રનો તેમ સામે પક્ષે હમીરની પ્રેમવીરતા, શૌર્ય,
સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ, રાજનયજ્ઞાન, હૃદયની સંસ્કારિતા અને નિષ્પાત્રમતાને
આ સંવાદ દ્વારા આપણને પૂરતો પરિચય મળી રહે છે.

સંવાદ દ્વારા આ બધું સાધી શકનાર કવિ પોતે માત્ર પદ્યમય
સંવાદ નહિ પણ કવિતા લખી રહ્યા છે એનું

જેવું પ્રસ્ફુટ થાય કંજ રવિના રક્ષિતતણા દર્શાને,

તેવું ચેતન રકુતિ અર્પી દલમાં શોભાવતું દંડને;

અન્ને પદ્મસમા કુમારીમુખની સુરક્ત દંતાવલી,

જાણે હાસ્યથકી પ્રતીક પતિનું પ્રત્યેકમાં દર્શાંતી રપદ

આકાશ કેરા સર બીજઅંદ્ર—

—સરોજની પ્રસ્ફુટતા જણાય;

છે દીપ્ત તેવાં મદ્યો ભરેલાં

મસ્તીભર્યાં એ નયનો નમેલાં.

૩૨૬

જેવા કલ્પનાલલિત ઉપમાદિ અલંકારો સંવાદમાં વેરતા જઈ
આપણને સતત સ્મરણ કરાવે છે. વળી

દેશ કાળ સ્થિતિભેદ દંભ દર્પ મમત્વથી

કલા અસ્પૃશ્ય છે નિત્ય, કલા એ શક્તિ મંથરો. ૨૦૪

કલા એ સત્યની છાયા, છાય એ દેહ છે નહિ

શુદ્ધ હૈયે કલા તોયે અર્પે અવ્યક્તની સ્મૃતિ. ૨૧૦

સંકલ્પ સુરના સર્વે, બુદ્ધિમાન પ્રભાવ, ને

વિદ્વાનનમ્રતા, નાશ દુષ્ટોનો, ફળ શીઘ્ર દે. ૨૪૪

જેવાં સુભાષિતો પણ ૩૩૧ શ્લોકના પૂરના આ સંવાદકાવ્યમાં
વચમાં વચમાં આવતાં જઈ સમગ્રતા વાચનને રસભર્યું બનાવે છે.
કાવ્યમાં પ્રસાદ અને પ્રવાહ સારા પ્રમાણમાં પ્રતીત થાય છે.
ભાષાની આવડતમાં સંસ્કૃતપ્રાચુર્યને અને હિંદોવિધાનમાં નબળા
દેખાતા કાષ્ઠ કાષ્ઠ અનુદ્વપને જે દોષ ન ગણીએ તો શબ્દ અને છંદ
પરનું કવિનું પ્રભુત્વ એાછું અંકારું જોઈએ નહિ. વૃત્ત ને વાણીની
સવડને લીધે પ્રસાદ ને પ્રવાહિતા સુસાખ્ય બનવાથી કડી પછી કડી
લખાતી જઈ રચના દીર્ઘસૂત્રી બની જતી હશે એમ અનુમાન
થાય છે. પરંતુ કાવ્યમાંનો કથાભાગ, સંવાદના પલટા, મહોંથી
ઉપસતું રહસ્ય, અને કાવ્યોચિત વર્ણનો, ઉપમાઓ ને સુભાષિતો

વિસ્તારને લીધે સંભવતી શુષ્કતાને બંને અંશે દૂર રાખી શક્યાં છે એમ કહેવું જોઈએ.

ગુજરાતના સહૃદય વર્ગ તરફથી આ કાવ્યને થતો સત્કાર મળશે એવી આશા છે.

૬ મી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૦
અમદાવાદ

અનંતરાય મ. રાવળ

આ પદ્ધતિ

૨૧૬૪૫



તને ભૂલી મારે જગતઅટવીમાં ભટકવું,
છતાં પ્રેમે તારે પળ પળ સ્મરી રક્ષી રહવું.
વિપત્તિઝંઝા જ્યાં ઉરકમળને ત્રસ્ત કરતો,
અનામી! ત્યાં તારા સ્મરણુરસથી સ્વસ્થ બનતો! ૧

*

રાત્રી અંજન આંજતાં સ્વનયને ચોટયું હશે અંગુલી-
તેનાથી ગૃહ પંથ દુર્ગંજુરજો રંગી રમંતી જતી ?
કે અંધાર નિશાઉરે નિવસતું ઇર્ષ્યાતાણું, તે બળે
જે સૌન્દર્ય દિનેશથી વિલસતું તે સર્વને આવરે ? ૨

શુ' સર્વાંગ તમિસ્રલેપન કરી વેગે જતી યામિની
તેથી મૂર્ત ન થાય ? તોય વય એ મધ્યાઅવસ્થાતણી.
અંગે અંબર ચીરમાં ચમકતા તેજસ્વી રંગોતણા-
બુદ્ધા, મંદ પ્રકાશ દે રૂપ ત્યમે દર્શિત સર્વે જુદાં. ૩

સૂના માર્ગ પડેલ, દુર્ગંજન સૌ નિદ્રા ઉપાસી રહ્યાં,
તોયે દીપ હુણી રહ્યા તિમરને શાસ્તાતણા ધામમાં.
આજ્ઞા પાલિત થાય સેવકગણે સ્વામીતણી, તે છતાં
કોઈના મુખમાં ન લેશ મળતો શે અંશ ઉદ્ઘાસનો ? ૪

આ પ્રાસાદતણી હતી ઝળહળી એકાન્ત મેડી ત્યહાં,
સ્પર્ધા દીપ કરી પરસ્પર રહ્યા અંધાર આરોગવા.
ઊંચું આ સ્થળ ભવ્ય, ભવ્ય કરતી સાથે અગાશી રહી,
જ્યાંથી સ્થાન સમસ્ત, દુર્ગાબુરજો જોવાય દૃષ્ટિથી. ૫

*

દ્વાર અર્ધાં ઉઘાડાંથી ચંદ્રશાળામહીં પડે-
પ્રકાશ દીપનો, જેની ગાઢતા વિસ્તરે ઘટે. ૬

*

બુદ્ધિ સ્વજ્ઞાન તજતાં બળવાન થાયે,
કિન્તુ સ્વજ્ઞાન તજતાં ઘટવું પ્રકાશે.
આછો પ્રકાશપટ દ્વારથી જિજ્ઞાસુ
દુર્દમ્ય કેા યુવકમૂર્તિ રહે બતાવી. ૭

*

સર્વાંગ માર્દવ હશે પદને દઢ, તે
ધીમી છતાં દઢ ગતિ કરતાં જણાવે.
સ્પર્ધા ભરેલ ડગથી વપુશક્તિ ધારે,
જાણે અગાશી દઢતા નિજથી વધારે? ૮

*

શાન્ત છે વીરની મુદ્રા, દર્શતો શાન્તિ સિંધુ ના?
છતાં સ્થાયી ઉરે રાખે સિંધુ શું વડવાગ્નિ ના? ૯

*

વસોપરે કુંકુમછાંટણાનાં-
પડેલ બિન્દુ હળુ ના સૂકાયાં.

તે બિન્દુથી વંચિત નેત્ર તોયે
અંગાર જેવાં અગતાં હશે શે ? ૧૦

આ વીરનું આનન ધામ માની,
વીરત્વ પ્રેમે રહતું નિવાસી.
ને વજ્ર જેવી ઉરશક્તિ જાણે
પ્રકાશ રૂપે પથરાઈ ભાલે. ૧૧

યુદ્ધે નિરાશા નવ શત્રુ પામે
તેથી સહ્યા ધા વપુમધ્ય જાણે.
રત્નો અંગે હેમપ્રતીકમાંહે
જણાય તેવાં ક્ષત ચિહ્ન અંગે. ૧૨

શુંડાથ્ર વાળે ગજશ્રેષ્ઠ તેવું,
શોભી રહ્યું મીઢળ ભવ્ય બાહુ.
જીએ દિગંતે, તિમિરે વિચારે,
વિષાદ ઊંડો ઉરને તપાવે. ૧૩

*

દેહમાંગલ્યની સાથે ઉરમાંગલ્ય આવશે
પ્રસંગોથી ? બને ના એ, અત્ર તો કેમ પામશે ? ૧૪

*

દે શૈલ્યની મારુત ભેટ તેથી
યુવાન પામે ઉરદાહ વૃદ્ધિ.
જો કામના શાન્ત થનાર ભોગે,
તો બાહ્યનાં સાધન શાંતિ હ્યાં દે. ૧૫

ક્યેં રવૈયો દધિની દશા તે
 યુવાન પામી હૃદયે રહે છે.
 વિચારનું મંથન પૂર્ણ વેગે
 ધૂમે તહીંકો પણ શાન્તિ પામે? ૧૬

*

મર્યાદા વિશ્વ તે ધારે, ધારે છે જડ ચેતન;
 સહ્યશક્તિતાણું તો કેા મર્યાદાહીન હો જન? ૧૭

*

તેજસ્વી થાય તપતાં જ્યમ સ્વર્ણવર્ણ,
 તેવી પ્રદીપ મથને પણ થાય વાગ.
 આ વીરના હૃદય દ્વંદ્વ વિચારનું તે
 વાણીસ્વરૂપ અહતું તપને અતિશે. ૧૮

*

વ્યથાએ નેત્રની સ્થિતિ વક્ર આપસમી બને,
 પૂર્વના કાળની સ્મૃતિ મૂર્તતા બળથી ચહે. ૧૯

*

નેત્રો થતાં સ્ફુટ જતાં ફરતાં અગાશી,
 હૈયારખીપર કરે નીરખે વ્યથાથી.
 અંધાર દે નયન અંજન શ્યામ આંજી,
 તોયે કહીં અટકતી ગતિ કદપનાની? ૨૦

વિશ્વે સદાશિવ સદા ત્રય નેત્ર ધારે,
 તેથી સમત્વસ્થિતિમાં ચિર એ વિલાસે.

છે કલ્પનાનયન માનવનું ત્રીજું જે,
તે ચિંત્યના સ્મરણમાં દ્રવ્ય કાળ જીતે. ૨૧

*

વ્યથાને દાખતા ઓછો ઉદ્દેગે કૈંક ઉઘડયે—
દઢતા ઉરની જાણે વાણીરૂપ ગ્રહી વહે. ૨૨

*

“હો પિતૃવ્ય પિતા પિતામહુ રહ્યા પિતૃતણા લોકમાં,
ત્યાંથી કુલકુઠારના સહજમાં લેવાય શું પ્રાણ ના ?
આત્મામાં સ્થિતિ થાય સ્વાર્પણથકી દર્શી રવિવંશજે—
જાતાં સૌ, ઉરદાહુ આજ મુજને સર્વાંગ શું દાહુતો ? ૨૩

તું ચિત્તોડ ? અજોડ દુર્ગ ! તુલના ક્યાં અન્ય શાથી કરું ?
મારું શોણિત દિવ્ય પૂર્વજ સમું ના અર્ધ્ય ત્યાં શો ધરું ?
સન્માન્યો સ્વજને સમગ્ર રુધિરે તે સ્નાન ના વિસ્મર્યો—
તું તો અંગથકી, છતાં પરકરે નિશ્ચેષ્ટ શાથી રહ્યો ? ૨૪

પેલા તોરણ લબ્યથી, ખુરજથી તું રક્ષતો પૂર્વજે,
તે સૌ પ્રાણપ્રસૂન અર્ધ્ય તુજને અર્પી પળ્યા સ્વર્ગમાં.
હું તો તે ઋણભાર આજ સહતાં આ અશ્રુની અંજલિ
અર્પું ! દુર્ગવરિષ્ઠ ! સ્વદય સમયે ઉદ્ધારની આશથી. ૨૫

ધર્મ્યા પાશવતાથી મુક્ત નિવસે જે શત્રુતા આર્યમાં,
અલ્લાઉદ્દીન ! સ્વપ્ન તેહ તુજને આવે ન કો કાળમાં.
દુષ્ટો તો ગુણ દોષરૂપ નીરખે, દુષ્ટો દબે દંડથી,
દેવા તેહ હુમીર પ્રાણવપુમાં ધારી રહ્યો રોષથી. ૨૬

સ્વાધીનત્વવિહારક્ષેત્રસમ, કે સ્વાતંત્ર્યના ધામશી
આ મેવાડભૂમિ પવિત્ર, બનતી દુર્દાન્ત શત્રુતાણી ?
શત્રુઓ સુખભોગ પ્રાપ્ત સઘળા દ્યો ભોગવી તુર્તથી,
શય્યા સજ્જ થતી હુમીરકરથી તદ્વારધારાતણી. ” ૨૭

*

પ્રબળ પવન વાતાં અગ્નિની જ્વાળ ઊંચી,
પટસમ પ્રસરાતાં પૃથ્વીસંગે બિછાતી;
પણ પવન વિલાતાં પૂર્વનું રૂપ પામે,
ત્યમ હૃદય વસેલી ભાવનાજ્વાલ દર્શે. ૨૮

હુમીર હૃદય માંહે ભાવના જ્વાલ ઉગ્ર,
સમય સ્થળ બળેથી મૂર્ત થાતી પ્રચંડ.
પ્રબળ સ્મૃતિમરુતે શાન્ત થાતી જણાતી,
પણ અનિલ શમંતાં એહ પાછી ભભૂકી. ૨૯

*

અગાશીમાં ફરે તેની સ્મૃતિ છે ના, ન દેહની
ભાવનામૂર્તિ જેવાની વાણી વેગ કરી રહી. ૩૦

*

હુમીર :

મૃત્યુથી ના અફળ બનતી ભાવના સજ્જનોની,
અત્રે તેથી સ્થિર થઈ રહી ભાવના પૂર્વજોની !
ટૂંકી દૃષ્ટિ લઘુ હૃદયમાં પેખતાં શું સમાવે ?
ઝાંખાં ચિત્રો સજીવ બનવા ચત્રતાં તોય જાણે. ૩૧

*

દેવી સૌ પૂર્વજોની હ્યાં વ્યાસ જે પુણ્યભાવના,
ઘેરતાં મુજને તે શું ઇચ્છતી છે સજીવતા ? ” ૩૨

*

પ્રાસાદદ્વારે જનશોર મંદ
થાયે, ત્યમે દીપક તેજહીન.
તે સર્વમાંહે નવ ચિત્તવૃત્તિ,
અખંડ વાણી હુમીરે વહાંતી. ૩૩

*

“દેતા પ્રકાશ બહિરંતર સૂર્યરૂપે,
પ્રાણીતણાં નયનમાં સ્થિત જ્યોતિરૂપે—
ઉષ્મા વળી મનુજનાં મનબુદ્ધિ પામે,
અંધાર તોય સવિતા ! તુજ વંશ માંહે ? ૩૪

ધારે ચરાચર છતાં સહુથી અસંગ
જે સત્ય, તે જીવનના પથનો પ્રકાશ.
વિશ્વે દર્ષ અમર રોહિતતાત થાયે,
તે વંશજ્યોત મુજથી નહિ શ્યામ થાશે ? ૩૫

જે નામશક્તિ નગને જળમાં તરાવે,
જે ધર્મસ્થાપન થવા વપુભાર ધારે,
જે ધન્વી એક નૃપ રામ ગણાય તેના,
વંશે કુલાધમ થઈ રિપુ મેં હસાવ્યા ! ૩૬

મ્લેચ્છાકરેથી ગિજની બળથી પડાવી,
શાહે ઇરાન સહ તેં ધ્રુજવ્યા ઇરાકી.

આત્માનુભૂતિ લજતાં તજતા ભૂતિને,
ને શૈલરાજ ! સ્થળ આ તુજ શત્રુહસ્તે. ૩૭

નિઃશ્વાત્રરામ ગણુના ત્રણુની વધારે,
યુદ્ધાગ્નિમાં અસિસ્ત્રુવે યવનો તું હોમે,
આપત્તિમાં જન સ્મરે હજુ રક્ષણાર્થ,
તે પુણ્યશક્તિ તુજ લુપ્ત ખુમાનસિંહ ? ૩૮

દૃશદ્વતીતટ રણાંગણમાં સમાધિ,
યોગી ગ્રહે, પણ કૃપા કુળની લઈને ?
ના, તો તપોવનસમી તુજ જન્મભૂમિ,
ખૂંદી રહ્યા દનુજ તે નીરખે ન દષ્ટિ ? ૩૯

રે ! કૂર કાળ કરકંકણુ નંદવી, દે
હસ્તે કૃપાણુ, સુત રક્ષણુ રાજ્યઅર્થે.
યુદ્ધે કુતુખ જખમી હણુતી અનીક
તે શક્તિ અત્ર કંઈ દે તુજ કર્મદેવી ! ” ૪૦

*

રાત્રીયુવા પૂર્ણ થઈ ગએલી,
દે વાગતાં ચોઘડિયાં જણાવી.
ગંભીર એ ઘોષ વિરામ પામે,
હમીરકર્ણે પણ ના પ્રવેશે. ૪૧

પાદે સર્વી મંજુલ નાદ જાણે,
કહી રહે કે પદ અત્ર ધારે.
ગ્રહી અનુશા કરવો પ્રવેશ.
તે અંગની સૌરભથી સધાય, ૪૨

*

જેવી તારકજ્યોત ચંદ્રઉદયે થાયે ત્યમે દીપની,
ફિણ્ણિ જ્યોત જણાય ખંડ પ્રસરી, મુગ્ધા પ્રવેશ્યાથકી.
છે આભૂષણ અંગ અદ્ય પણ તે અંખાય ચંદ્રાનને,
જોતી સજ્જ કરેલ ખંડ, પતિને હૈયારખીએ જુએ. ૪૩

*

સલજ્જતાને નયનો શમાવે,
તોયે વધી આનનમાં છવાયે.
લલાટમાં પીયળ સ્થાન પામી,
સ્પધા કરે અંખરરંગ તેની. ૪૪

ઉપાતણા પાલવમાં મરાળી
લપે, ત્યમે અંખરથી જણાતી.
ડગો ભરંતાં કરિણી લજ્જવે
સંકોચ મુગ્ધાઉરકંપ આપે. ૪૫

ઊભી રહંતી જઈ દારંપાસ,
રોધે અગાશી પડતો પ્રકાશ.
ભવ્યાંગ અંખું તિમિરે જણાતાં
દષ્ટિ ભરી લે, મનથી મુઝાતાં. ૪૬

હૈયાસરે ઉછળતા વિચારો,
લાવે કદી નેત્ર કિનાર છોળો.
“સ્વામી રહ્યા જાતનીંદમાં, તે
મારાથકી કે ઉરની વ્યથાએ? ૪૭

*

ભાવના પ્રાણમાં વ્યાપી સ્વાંતમાં સ્થૈર્ય ધારતી,
એકાગ્રવૃત્તિથી તો એ અન્યની તજવે સ્મૃતિ. ૪૮

*

પ્રવાસ આખા દિનથી કરાવે,
વિશ્રામ તોયે હજી ના ગ્રહાવે;
કે મારી સર્વે સ્થિતિ જાણવાથી
હશે ઉપેક્ષી મુજને સદાની? ૪૯

વિચાર, વારિ ગુણ એક ધારે,
કે પંથ લે તે નહિ આપ ચૂકે.
મારેય તેવું જનશે અહીં શું?
તો હું પછી જીવન કેમ ધારું?" ૫૦

હૈયે રહે, હાસ્ય મુખે વહાવે
દૃઢત્વ એવું રમણી ધરાવે.
છતાં અવજ્ઞા સ્વજનોથી પામ્યે,
જળે દળાવ્યાં દુઃખઅશ્રુ રેલે. ૫૧

જે રૂપ લે માર્દવ અંગનાનું,
તો આ કુમારી પ્રતિબિંબ તેનું.
અર્ધ સ્ફુટેલાં નયનો, ઉપાન્ત-
બિન્દુ ઝગી કે પ્રસરે કપોલ. ૫૨

*

પાંપણો આંખની લીંજે ઊરના શીત દાહથી,
નિઃશબ્દ નિશમાં ભંગ વાણી કરંત નાથની. ૫૩

*

હમીર :

મંગા ત્યાં જઈ પાન સ્નાન કરતાં નિષ્પાપતા અર્પતી,
તારી તો તલવાર શત્રુવપુની મુક્તિ કરે પ્રાણથી.
શત્રુસૈન્યરુધિરભિન્નશરીરે તેની નદી રેલવી,
તેં તો બાદલસિંહ ! આજ સ્મરતાં શી અર્પવી અંજલી. ૫૪

શત્રુશક્તિસમુદ્રપાન કરતો તું દુર્ગના પ્રાંગણે,
ત્યાંથી મેંય કર્યો પ્રવેશ સ્મૃતિ તે હૈયું હજી કંપવે.
માતા પદ્મિની તાતકુળયશને વિસ્તારતાં શૌર્યથી—
શા ખેલ્યો રણખેલ, બાદલ ! અહો ! તું વત્સરો બારથી. ૫૫

આત્માસૂર્યથકી પ્રકાશકિરણો સૌન્દર્યનાં વ્યાપતાં,
તે ધારી નિજ સ્વાંત પ્રાણ મતિમાં દર્શીતતી દેહમાં.
હારેલો સુલતાન ધૂર્ત, વિદુષી ! ચાતુર્ય તારાથકી,
તુંયે સ્વર્ગ પળી ગઈ સહ લઈ શ્રી, પદ્મિની કુળની ? ૫૬

ચેસે ક્ષેત્રવરાહ સ્વારભયથી માળા પરે તું જીએ,
બોળ આપપરે જીવારશર ત્યાં લીલાથકી પ્રાણ લે.
માતા ! એ તુજ શક્તિઅંશ મુજમાં ? તો શત્રુ મેવાડના,
સ્વાર્થે તાંડવ અત્ર સર્વ કરતા જીવંત જોવાય ના.” ૫૭

*

વર્તમાન સ્થિતિયોગ, મૂર્ત હમીરમાં થતાં,
તપે છે અંગનું રક્ત, બાહુ પ્રચંડ સ્ફુરતા. ૫૮

સ્વામીની મર્મવાણીને સ્થાલીપુલાકન્યાયથી
અહંતાં, જ્ઞાત જ્ઞાતી કે કંપતું ઉર જોરથી. ૫૯

*

પોતાતણાં સૌ દુઃખને ગળાય,
 ને ઢાલ પ્રેમીદુઃખમાં થવાય.
 ધારો થયો આ નહિ વર્ણુજી,
 છતાંય પ્રેમીહૃદયે પ્રસિદ્ધ. ૬૦

*

કુમારી નાથની સ્થિતિ પામતી, આપની જુએ,
 મંથને સિન્ધુના જેવું તણું ના, તે હવે મળે? ૬૧

*

“શો વેષ મારો ઘટિ ચાર ખેલાં,
 શો આ સળયો ઠગવા અબ્બણ્યાં—
 સ્વાર્થીતણા કાનનમાં ફૂટેલી,
 હું ઝેરવેલી પતિએ ગ્રહેલી. ૬૨

*

આધિ વિન ન વિધિ! આ ભાલ ખેલ લખેલ ભા!
 મારા જેવી બીજે રામા ના રચાવી, વિચાર ના. ૬૩

મહા પાપોતણાં લોકે પાયશ્ચિત પ્રસિદ્ધ છે,
 વિશ્વાસઘાતનું તોયે દષ્ટાનેય અગમ્ય છે.” ૬૪

*

ફરે ત્વરાથી ઉરરક્ત તેના
 પ્રકંપ, તન્વીતનમાં જણાતા.
 લે દ્વાર આધાર કરે ગ્રહી, ને
 લાવાસમી નાથગિરા સુણે છે. ૬૫

*

હમીરસિંહ :

ફેલાવી દઢ જાળમાં ફસવવા કેા ચાહતું કેસરી,
તેવી લગ્નપ્રપંચજાળ રચના શું વ્યાપ્ત ચૌહાણથી ?
બુદ્ધિભ્રંશ થતો વિનાશ સમયે, ચૌહાણમાં તે હશે,
તો ક્ષત્રીઉરની ભવાની અસિ હું આવ્યો મૂકી ક્યાં ગૃહે ? ૬૬

જાણી હર્ષપ્રસંગ અજ્ઞજનનો આહવાદ હૈયે લસે,
પોતે હર્ષનિમિત્ત ભાગ્યજાળથી થાતાં કંઈ શેષ રે ?
લગ્ને મેં ચહુઆણુ પુત્રીકરને હસ્તે ગ્રહ્યો, તેહનો
થાતાં સ્પર્શ મળેલ કંપ હિમનો ! શો ભેદ આ સર્વનો ? ૬૭

દ્રોહી ક્ષત્રિયજાતિના, કુળતણા, દ્રોહી થયા દેશના-
ચૌહાણો, પરધર્મી શત્રુપદના સ્વાર્થે ઉપાનો થયા !
પૂજી તું પદ લોભથી ચવનના મેવાડ પામ્યો છતાં,
ભૂલાવે મતિ માલદેવ ! તુજની આમંત્રતાં કાળ આ ! ૬૮

રંગીને કરરશિમથી સહુ સ્થળો બાલાર્ક આનંદ દે,
ચૌહાણો વપુરજ્ઞથી કર ત્યમે આ દુર્ગને રંગશે.
ઢાડે જે અવમાનજવાલ ઉરને વેઠાય એ શક્તિ ક્યાં ?
પ્રાતઃકાળ થતા સુધી જગતમાં હો ક્ષેમ ચૌહાણમાં. ” ૬૯

*

શૌર્યઉદ્રેકથી પાદે કંપ્યાં આણુ અગાશીનાં,
સરંતો દારથી હસ્ત સુન્દરીઅંગ કંપતાં. ૭૦

*

ઉડી કુવારે જળધાર અંતે,
નીચે પડીને જળરૂપ ધારે.

વિચારધારા વપુના કુવારે
ઝંચે ચઢેલી, નમતાં પછાડે. ૭૧

*

વેગથી ઉર મંથાયે, હુરાયે શક્તિ અંગની;
કુમારી અશ્રુથી ભીની પડતાં લવતી કંઈ. ૭૨

*

કુમારી :

શૌર્યનો છે ક્ષમા પ્રાણ, ક્ષમાને પ્રાણ પ્રેમનો;
પ્રેમ બ્રહ્માંડનો પ્રાણ, જયહો! પ્રેમધર્મનો!" ૭૩

*

કરે પશુનું ઉર આર્તનાદ,
અવ્યક્તથી ત્યાં બનતો પ્રમાદ ?
ચિત્કાર મર્માહત પત્નીમુખે-
થતાં, સમીપે પડતો ફલંગે. ૭૪

*

અસ્તવ્યસ્ત હતું અંગ, કંપતું ઉર વેગથી,
ઓગળી પ્રાણ એ જાણે રેલતા અશ્રુરેલથી. ૭૫

*

પૂર્વાભાસ

હોયે પૂર્વજ પુણ્ય પૂર્ણ પ્રબળાં તો પુણ્યદેહી કુળે
જન્મે વંશજ, જેહુ પુણ્યજીવને કીર્તિપ્રસારી રહે.
ક્યાંયે વંશપ્રવાહ પુણ્યજળથી કેં સો વહ્યો વત્સરો ?
એ તો વંશ અજોડ ભારતમહીં મેવાડના નાથનો. ૭૬

જેવી પંકજપાંદડીપર લસે પદ્મા ત્યમે પદ્મિની,
ફેલાવે રવિવંશપદ્મદલની સત્કીર્તિ મેવાડથી.
દુષ્ટો દારુણ ત્રાસ દેઈ દીનને દાસત્વ દે દેહનાં,
અલ્લાઉદ્દીન તેહમાં શિરસમો ચાહે બધું માણવા. ૭૭

ભોગો જીવનધ્યેય નિત્ય અસુરો ધારે, ત્યમે ખીલજી,
ચાહે આપપ્રપાત પદ્મિનીતણી સૌન્દર્યજવાળામહીં.
સાથે તીડસમાન સૈન્ય લઈ એ મેવાડને વ્યાપતો,
હારી, ભાગ્યબળે જીવિત રહતાં દિલ્લી જઈ ખેંચતો. ૭૮

મેવાડેશ્વર ન્યૂનતા વિજયની પૂરી કરી ના શકે,
તે ખેલાં સુલતાન પૂર્ણ બળથી ચિત્તોડ પાછો ફરે.
માગે નિર્લજ હસ્ત પદ્મિનીતણો, ક્ષત્રી શકે કે સુણી?
જાતાં સર્વ ઉપાય વ્યર્થ, પુરુષો વાધા સજે કેસરી. ૭૯

દેહે જીવન પુણ્યપ્રાણ ધરવું આદર્શનું, તેહને
દર્શી ક્ષત્રિય માત્ર યુદ્ધ કરતાં પંથે પળ્યા સ્વર્ગને.
અત્રે સ્વર્ગ તણી રહી ક્યમ શકે દેવાંગના? દુર્ગની
પદ્મિનીપ્રમુખે સહસ્ર કંઈએ હોમાય અગ્નિમહીં ૮૦

હોમે જીવન ઉચ્ચધ્યેયઅનલે તેને તજી મોહ દે,
ભસ્મીભૂત થએલ અંગ સઘળે દર્શત ચિત્તોડ એ.
શાહે રાક્ષસકર્મ આપ નીરખ્યું નૈરાશ્યજવાલે બળ્યો,
દિલ્લીના પથમાં પળ્યો વિવશ એ, મેવાડને ત્યાગતો. ૮૧

લોભે પાપતર પ્રકુલ જનતાં દે છે ફળો પાપનાં,
તેની પામર સર્વ આશ કરતાં સર્વત્ર જોવાયલાં.

લાખ્યો શાસન માલદેવ સમયે મેવાડનું, ને બળે
ચાહે નિત્ય સમસ્ત સૂર્યકુળમાં જીવંત કે શે રહે? ૮૨

*

સ્વાર્થ એ માનવીધ્યેય, ઇશિનું વિશ્વક્ષેમનું;
સ્વાર્થથી માનવી ચૂકે, ઇશિથી ક્ષેમ પામવું. ૮૩

*

દેતાં દર્શન દુર્ગદેવી તૃપિતા ખાલી ધરી ખપ્પર,
બોલેલાં ‘રવિવંશરાજરુધિરે રાણાજી તું એ ભર.’
દે એકાદશ પુત્રનો બલિ રણે, વંશાર્થ રક્ષેલ જે,
જીવી ગુપ્ત સ્થળે જઈ અજય તે શક્તિ વધારી રહે. ૮૪

*

જન્મીને પામવું મૃત્યુ એહ તો ક્રમ સર્વનો,
દુખાવી મૃત્યુને પાદે જીવવું ધર્મ વીરનો. ૮૫

*

ના આત્મ, ના ધન, વળી નવ સૈન્યશક્તિ
ગાદી છતાં કમલમેર બળે કરેલી.
સેવા લઈ નૃપગણે સ્મિતથી નિવાળે,
આ તેજ છે અજયસિંહ, નહી સ્થિતિ તે. ૮૬

છંટાય દ્વીપ ઉદધિજળથી ત્યમે એ,
શત્રુસમૂહજળના વિચિમાં ટકી રે.
અન્ધુ વડીલસુત માતુલના ગૃહે જે,
તેડાવી તેહ હૃદયે અતિશે ઠરે છે. ૮૭

*

પિતૃવ્યનું અંગ નિહાળવાથી,
વિષાદછાયા હૃદયે છવાતી.
તદ્વાર ભાલા શરના પ્રહાર
થએલ શત્રુકરથી જણાય. ૮૮

હૂએ કંઈ કેા ક્ષત ના રૂએલ,
ઠરેલ ત્યાં શોણિતખિન્દુ શ્યામ.
વ્યથાતાણું આનનધામ જાણે
હમીર જોતો, પ્રણમી વહે છે. ૮૯

*

હમીર:

યુદ્ધમાં શત્રુના ઘાને ઝીલતો ક્ષત્રી પ્રેમથી,
સ્મરણે તેહના હર્ષ થાયે, શે દુઃખ આપથી ? ૯૦

*

અજયસિંહ:

હુતાત્મા થાતાં સૌ રવિકુળ રણે, સર્વ જીવન-
ગયું મારું તોયે રિપુકરમહીં દેશ, તનય !
કસોટીઅગ્નિથી જ્વલિત બનતાં વીરહૃદય,
સહેશે તે યે ના અધમ જનથી માનહનન. ૯૧

*

યાત્રી રાત્રી થએલ પંથ પળતાં ખેડોંચ્યાં મુંજાની સીમ,
માગે દાણ મહીં તહીં મહિષીના શ્રીપાદનું નૃપુર.

અંતઃક્ષોભપ્રપૂર્ણ ઉરભજતાં શું દેવ રીઝે કદી ?
રાણી ભમ્મ મનોરથે વળી રહ્યાં યાત્રા ગણી ત્યાં પૂરી. ૯૨

*

રુઝાવે અંગના ધા એ ઔષધિ ના હશે ન્યૂન,
મૃતસંજીવની વ્યર્થ, ભેદે જ્યાં ઉર દુર્જન. ૯૩

*

વીરત્વ યુદ્ધે ઝળકે વીરોનું,
લેતો ગ્રસી એ રણમધ્ય રાહુ.
સૂખો અને રક્ષક શાહ સૈન્ય,
એ દસ્યુનામે રહતાં સકંપ. ૯૪

દુર્દાન્ત એ ભીલ બળે છકીને,
ઘેરેય શેરોનલ આપણું તે.
વીંધાર્ધ યુદ્ધે મુજ હસ્તભાલે,
પડેલ નીચે હયથી ધ્રુજ એ. ૯૫

*

અસાવધ થતાં શત્રુ મારવા ક્ષાત્રધર્મ ના,
મુંજો તેથી જીવ્યો, તોયે ચિન્તા એહ તજાય ના. ૯૬

*

પુત્રો જીવે છે તનયાસમા જે
તુંથીય મોટા પણ કામ ના'વે.
આશા રહેલી ઉરમાં વસી, કે
તું વંશનું ઉજ્જવળ નામ રાખે. ૯૭

*

દ્વાદશ વર્ષનું અંગ બાળનું જન માનતાં,
છતાંએ કેસરીબાળ જન્મથી શક્તિ ધારતાં.” ૯૮

વ્યાપતું મુખમાં સ્મિત વાણી પિતૃવ્યની સુણી,
ઉરની સુખ શક્તિ ત્યાં અગ્નિજ્યેષ્ઠસમી અગ્ની. ૯૯

*

હમીરસિંહ :

લેતાં રાજ્યની સંગ સર્વ સ્વજનો, સામંત ને સેવકો,
ને લેતાં ધન દુર્ગ, કાળ કરતો ભેટો ઘણા શત્રુનો.
તોયે થાય હતાશ જેહુ પળના નિષ્કંપ શ્રદ્ધાબળે,
તેવા પાવન તાત ! આપપદમાં આ બાળ શી ભેટ દે ? ૧૦૦

*

રંક કો તુચ્છ તાંદુલ અર્પતો, તેમ આપને
અર્પવા રંકનું હો, તે મુંઝવું શિર દૂર છે. ૧૦૧

*

ધારે ભૂત સમગ્રના જીવનને, ધારે વળી પ્રાણને,
એ તો દ્વાદશ સૂર્ય, મેઘ જળથી સિંચે ધરા બાર તે.
મારીયે વય તેહ, પ્રાણ રિપુના સોંપી જવા કાળને
ચાહું આશિષ પૂજ્ય ! આપઉરની દુર્ભેદ જે શત્રુને. ૧૦૨

*

પૂજ્યપાદ ! તને ચિન્તા, ચિન્તા શું કાર્ય કો કરે ?
ચિન્તા શ્રીરામને સોંપ્યે, વિશ્વ સૌ ક્ષેમ ચિંતવે.” ૧૦૩

*

નવા પ્રભાતે નવરંગ જેવો,
પ્રકાશ રાણાહુદયે છવાયો.
બીડાયલું એ ઉરનું સરોજ,
આનંદ થાતાં વિકસી રહેલ.

૧૦૪

*

અજયસિંહ :

હોયે વિશ્વમહીં પ્રતીક બળનું તો દેહ ક્ષત્રિયનો,
જેના બાહુબળે પ્રજાજીવન સૌ લે શ્વાસ શાંતિતણો.
એવો ક્ષાત્રકુમાર સાહસ કરે આશ્ચર્ય એમાં કશું?
ક્ષત્રાણીકુબજન્મી પાન પચનું પામ્યો પછી શેષ શું? ૧૦૫

*

વિશ્વ આ કંપનું ત્યાંયે શ્રદ્ધા નિષ્કંપ હો ઉરે,
શ્રદ્ધા ભગવતી શક્તિ ફેરવી દેશકાળ દે. ૧૦૬

*

સિદ્ધિ ન છે સાધનમાં વસેલી,
શ્રદ્ધાબળે એ પ્રકટી રહેલી.
આ વિશ્વની ભૌતિક શક્તિ ધારે,
પૌલસ્ત્ય, તો યે રણ રામ જીતે.

૧૦૭

*

લંકાદુર્ગ અભેદ, બાઈ ઉદધિ, દુર્ધર્ષ લંકેશ જે,
આજ્ઞા ઇન્દ્રચક્રી સ્વની પળવતો, કૈલાસ ધારે ભુજે;

તેના શત્રુ મનુષ્યના કરમહીં છે ચાપને બાણની-
સાથે આત્મતાણી ઉરે વિલસતી શ્રદ્ધા કરે વિજયી. ૧૦૮

*

પુત્ર! એ રામના વંશે જન્મ્યો તું રાખજે સ્મૃતિ,
તુજને નિત્ય સંરક્ષો શક્તિ એ પુણ્યનામની." ૧૦૯

*

*

*

સમાન વીર બે શત્રુ મા કદી રહશે સહ,
ન દિનેશનિશા તેમ વીરશત્રુ પરસ્પર. ૧૧૦

*

થોભેલ રાજગઢદ્વાર તુરંગ તેના
સર્વાંગ સ્વેદ ઉભરે મુખથી ફિસોટા.
જે ખંડમાં અજયથી થઈ વામકુક્ષિ,
ત્યાં પાદસ્પર્શસહ સ્વાર નમ્યો શિરેથી. ૧૧૧

*

અર્પતાં અશ્વતુ પાદ, આચ્છાદ્યું વસ્ત્રમાં કંઈ
મૂકતાં પાદમાં, વાણી મુખથી આર્દ્ર નીગળી. ૧૧૨

*

હમીરસિંહ :

જે ચિંતાનલથી, પિતા! તપવતા હૈયું સદા આપનું,
તે જાતાં શિવપૂજને દુરગથી જોયા, થયું રોકવું.

ખેલાતાં અસિયુદ્ધ, તુષ્ટ શિવ ના મુંજતાણું રુંડ લે,
તેથી પૂજન થાય આપ પદનું તે શત્રુશીર્ષોત્પલ્લે.” ૧૧૩

*

ભીડી બળે દે ઉરસાથ પુત્ર,
સૂઘે વળી મસ્તક વારવાર.
“જે યોધનું ગર્જન કંપ દેતું
તે શીર્ષ લાવ્યો, સુત હો શતાયુ; ૧૧૪

મુંજતાણા શોણિત કુંકુમે હું,
તું ભાલમાં ચંદ્રક આ કરું છું.
દઉ વળી શાસન ભાર સર્વ,
સત્કર્મ ગંગા વહુને સમર્થ. ૧૧૫

*

યોગક્ષેમ પ્રબળનાં સૌ રક્ષે કીર્તિ વંશની,
સાધે દેશની મુક્તિ: યત્નતાં વા જને બપી.” ૧૧૬

*

વાત્સલ્યથી રાજ તણો પ્રબંધ,
દે શીખવી રાજનીતિ પડંગ.
ના સ્થિરતા છે જલધિતરંગ,
રાણાજી દર્શો જઈ સ્વર્ગપંથ. ૧૧૭

*

લોભે રક્ષણ સ્વાર્થનું જન કરી સત્તાબળે પોષતાં,
કાચો પારદ તેહ લક્ષણ કરે તોયે ન કે પેખતાં.

મેવાડે પણ માલદેવ સ્થિતિ તે પામ્યો, પ્રપંચે છતાં,
ચાહે લગ્ન હમીર સાથ કરવા કન્યાતાણું સ્વાર્થમાં. ૧૧૮

*

મંત્રી સગાં હમીરનાં ઉરશક લાવે,
‘મેવાડશત્રુ દુહિતા દધ શાન્તિ યાચે ?
દ્રોહી સ્વજાત કુળનો ત્યમ દેશનો જે,
તે પાપમૂર્તિ પણ દેવ બની શકે કે ?’ ૧૧૯

જે પુણ્યસ્થાન પ્રભવ્યા નિજ પૂર્વજો, તે
ચિત્તોડદર્શન સદા ઉર ઝંખતું એ.
સ્વીકાર ત્યાં હમીર લગ્ન તણો કરી દે.
સામાન્યથી ઉલટ છે વીર માર્ગ નિત્યે. ૧૨૦

*

દેવી લાલચ સિંહને અજતણી સ્વસ્થાનથી ખેંચવા
જેવું, પુત્રી ન માલદેવગૃહમાં લે લગ્ન આકર્ષવા.
નિત્યે માનવચાહ પૂર્ણ ફળ દે ? ના, તો પછી અત્ર શે ?
કે આકસ્મિક દ્રોહને શમવવા ચોડાણુસેના પળે. ૧૨૧

*

સ્પર્શ્યો ન લગ્નતિથિનો રવિ અસ્તઅદ્રિ,
સ્વારી હમીરતણી તોરણદાર ખેડાંચી.
પૃષ્ઠે રહેલ વપુરક્ષક પાંચસો જ,
તોચે બચેવશ સુતો સહ માલદેવ. ૧૨૨

*

શબ સાથે જનો જાતાં, રીઝ જીવંતની ચહે;
તેહના શોક શો હર્ષ, સત્કારે છે હમીરને. ૧૨૩

ઉલટા દશ્યને જોતાં આગના તણુખા ઝરે-
હુમીરઆંખથી, જોઈ રીઝવે મંત્રી યુક્તિએ. ૧૨૪

અઠાર વર્ષની પુત્રી વિધવા માલદેવને,
રક્ષવા સર્વતું ક્ષેમ લભાર્થે સજ્જ તે કરે. ૧૨૫

*

યોગે કેા સરમાં રહ્યાં કમળ જે સાથે મરુતે ધ્રુજ,
સંઘર્ષે ઉભયે પરસ્પર દલો તાદૃશ્ય મહેલે સ્થિતિ.
છે કાસારસમાન ખંડ કમળો માતા અને પુત્રીનાં-
સાથે, તેહ છતાં પ્રસંગ અનિલે સંઘર્ષતાં શાં રહ્યાં! ૧૨૬

માતા :

તારાં પૂર્વજ માત્રનાં પિતૃતણાં પુણ્યોઘ મૂર્તિ બની,
આવે લક્ષ્મસ્વરૂપથી પણ ન તું ભક્તિ તજે મૌનની.
પાડે ના, અપમાન એહ સહશે, શક્તિ હશે ના કરે?
હો, તો તું કુરુક્ષેત્ર અત્ર કરવા આહી રહી શું ઉરે? ૧૨૭

શત્રુનો પણ પક્ષ લેઈ ગૃહમાં વાઢે વિપક્ષી બની,
કેવાં તું ગુણગાન નિત્ય કરતી બ્રાતા અને તાતથી.
મુઝે છે તુજ તાત ‘શત્રુહૃદયે જે શત્રુતા નિવસી,
તે તું લગ્નથકી પવિત્ર બનતાં માંગલ્ય દે રેલવી.’ ૧૨૮

પુત્રી! આજ સુભાગ્ય સૂર્યકુળનું રાસીરૂપે તું મળે,
ને જન્માન્તરનાં સુપુણ્ય ફળતાં તારાંય તે આ પળે.
તૈયારી વરવાસ અત્ર બનતી પ્રત્યક્ષ તું નીરખે,
આલોને તનયા! પિતા તુજ વીરા જોતા હશે રાહને.” ૧૨૯

હિલ્લોલે જળ વાયુ કેઈ સરનું ત્યાં છિદ્ર પાળે પડયે,
તોડી બંધ ધસી જતાં જળબળે કાસાર ખાલી કરે.
તેવું અત્ર કુમારીનું હૃદય જ્યાં વૈધવ્યવારિ છેલે
તેમાં છિદ્ર કરાય અંબવચને, ખાલી થઈ એ જશે? ૧૩૦

કુમારી :

માતા ! આ શુભ લગ્ન ? લગ્નઉરના માલિન્યનું શું નહિ ?
વૈધવ્યાનલથી દહોલ ઉરની શું થાય સંજીવની ?
ટાળો પ્રાપ્ત પ્રસંગ યુક્તિ ગ્રહતાં મારો દઈ ભોગ, રે !
કેાનું શ્રેય થએલ પ્રેય જનની અજો કસાવી રહ્યો ? ૧૩૧

કેઈ તો અપરાધદંડ ભરતું છે પંચઈટાળીથી,
મારે શું સહુ પાપદંડ ભરવો વિશ્વાસના ઘાતથી.
જેવાં સૌ શબને ગૃહિથી તજતાં, તેવું અહીં મુજને
આ લગ્નાભરણો સજીવી બળથી અર્પો, હશે ક્ષેમ કે ? ૧૩૨

દૈવી દેવ હમીરસિંહ ગુણ મેં પુણ્યો કરી શ્વાસનાં
પ્રેમે જેહ પૂજેલ તેહ તનને અર્પું કૃણો પાપનાં ?
પૂજે કેા જન યજ્ઞજ્યોત કુસુમે તે ભાગ્ય મારું ન, હું
અર્ચું કાળળપુષ્પરૂપ વપુને લગ્ને ? ચહે માત તું ? ૧૩૩

જેના ગર્જન માત્રથી ધુળ જતા સોલંકી રાઠોડ ને
ભારીને પણ કૈંક વાર રણમાં જે પ્રાણનું દાન દે.
જે સ્વાતંત્ર્યપ્રતીક ભારતમહીં ધન્વી ન કેા તુલ્ય તે
પૃથ્વીરાજકુળે શૃંગાલપ્રભવી કન્યા દયાએ જીવે ? ! ” ૧૩૪

ફરથી પ્રણમી સ્તુષા ઉચ્ચરી વિનયે રહે,
‘વિલાંબ જડેનશ્રીનો છે લગ્નવેદીતણા સ્થળે.’ ૧૩૫

*

નિર્માણ ને માનવધારણાના
જુદા હમેશાં પથ છે રહેલા.
છે ધારણા ભિન્ન કુમારીઉરે,
નિર્માણ સ્વામી સ્થિત ત્યાં ધકેલે. ૧૩૬



યતાં પુણ્યો પૂરાં સુરસદનની કોઈ ગૃહિણી
પડે પૃથ્વી, તેવી વિવશ દયિતાવેલ વિખરી.
સમેટી સંકોચે પ્રબળ કરથી પત્નીવપુને,
સુવાડી પર્યંકે જડવત, છતાં નેત્ર પ્રવહે. ૧૩૭

અવજ્ઞા નાથની જોતાં યોગાગ્નિથી સતી તજે
દેહ, તેવો કુમારીથી ગ્રહાયો પંથ શું હશે? ૧૩૮

*

હતું સ્વામી અંકે નિજ વપુ છતાં ભાન નહિ ને,
હતી રેષા સ્થાયી નયનજળની તેહ પ્રવહે.
કુમારીનું હૈયું રુધિરબળથી પૂર્ણ થડકે,
વળી કંપાવી એ વપુ, પતિતણો અંક ધુજવે. ૧૩૯

હશે ચક્રવ્યૂહ વિષમ સ્થિતિ સૌભદ્રઉરની,
જુદી તેથી અત્રે હમીર હૃદયે ગાઠ પ્રસરી.

મુઝાતો તોયે એ કરવ્યજનથી વાયુ કરતાં,
મુખે ફેલાઈ કેા અલકલટને દૂર કરતો. ૧૪૦

*

પત્નીલલાટ પ્રસર્યાં અતિ સ્વેદખિન્દુ,
લૂછે છતાં સમજવું નવ શક્ય થાતું.
સ્થાયી વિષાદ પ્રસરી હૃદયે રહ્યો તે,
વાણીરૂપે હમીરના મુખથી સ્રવે છે. ૧૪૧

“ના ઈષ્ટસેવન પ્રમાદખળે તબાયું,
કે ગોતાણું ન દિન રક્ષણ વિસ્મરાયું.
સેવું વડીલ, ત્યમ હું શરણાગતોનું,
છું ત્રાણ, તોય મુજ સ્થૈર્ય અહીં હરાતું. ૧૪૨

*

ભગી ગયો હૃદયમાં દુઃખસૂર્ય કાલે,
આ રાત્રી જાય પણ તે હજુએ પ્રકાશે.
આ શત્રુનું ગૃહ અહીં મુજ આવવું ક્યાં ?
દુર્ભાગ્ય સ્વાંગ લઈ લગ્નતાણેા મળ્યું જ્યાં.” ૧૪૩

*

પત્નીના અશ્રુથી અંક ભીંજાયે ધ્યાન ત્યાં જતાં,
વ્યથાએ નીરખે ‘આ શું સ્વર્ગબ્રષ્ટા કુમારિકા ?’ ૧૪૪

*

તંદ્રા વ્યથાની ઉરને ઉછાળે,
ઢળી રહી પાંપણ દર્દભારે.

એ રક્ત ઓળે મૃદુ કંપ ચાલે,
રોમાંચ તન્વીતનમાં જણાયે. ૧૪૫

નેત્રાશ્રુથી સિક્ત કપોલ જાણે
આરક્ત થાતાં પ્રતિબિંબ ધારે.
શું દેહનું લાન ખસી જઈને
દે સ્થૂળનાં બંધનથી વિમુક્તિ? ૧૪૬

જો રંગ હૈયે ચઢતો વ્યથાનો,
તો મૂર્ત વાણીક્રિયામાં થવાનો.
કુમારીથી રૂંધન જે વ્યથાનું
દે મુક્તિ તેને ઝરાણું ગિરાનું. ૧૪૭

*

કુમારી :

સંયોજ આકર તુજ કરે સર્વ સંબંધી મારાં,
મારારૂપે અઘ નિજતાણાં મૂકતાં પાદ તારા.
જે લગ્નેથી જગત મનનું સ્વર્ગમાં ફેરવાયે,
તે લગ્ને તું નરકપથમાં સાથ મારી તણાયે. ૧૪૮

વિશ્વે ક્યાંયે જીવન જનનાં દેવ જેવાં બને ના?
સ્થૂળોથીયે પર મનુજ કે વિશ્વમાં શું જીવે ના?
સર્વાત્માનું જળ છલકતું સ્રોત માત્રે વહે ના?
તોયે તે શું વિષમય થતું નામ ને રૂપથી ના? ૧૪૯

યત્નો સેવે અનવધિ જનો ઇષ્ટ દેં દેં ગણીને,
સિદ્ધિ તેની સમયબળથી લભ્ય થાતી જણાયે.

જ્ઞાની પામે અભય સઘળા વિશ્વમાં જે બળેથી,
તે શક્તિ તો પરિણયપણે સર્વને દ્રશ્ય થાતી. ૧૫૦

મારું તારું મનુજ તજતાં પામતાં જે સ્થિતિને,
પુણ્યાત્માઓ અહમ પરના જેહ સ્થાને વિરામે,
તેવા સ્થાને સ્થિતિ પરિણયે ધારવી જે પળે, તે-
સ્થાપી મારાં નયનસદને આંસુની રેલ દે છે. ” ૧૫૧

*

વિશ્વાણનાં કુસુમમાં ચિર તંતુરપે-
વાણી વસી, રુચિર માળ અભંગ દર્શે.
ગો તેહ પત્નીવદનામ્બુજથી સ્વેલ,
તોયે હમીર અવબોધ કરી શકે ન. ૧૫૨

*

અતીત આશ્વાસનથી થએલી,
છે અંકમધ્યે દયિતા પડેલી.
વ્યથા હતી લેશ ન સહ્ય થાતી,
અંતે છલાતી મુખથી વહાંતી. ૧૫૩

*

હમીરસિહ :

કેા અન્યતું હૃદય શું હૃદયે રહેલું ?
અજ્ઞાત અપ્રિય પરિણયથી થએલું ?
કે શિષ્ટતા નહિ, હશું વનઆમ્યવાસી ?
મુઝે ! પડી પિશુન શી ઉરછાપ મારી ? ૧૫૪

*

તીરથી સરિતા જોતાં અસ્થિભલિત જળે વહે,
દ્રષ્ટાની દૃષ્ટિમાં તોયે જોયું તે જળ ના મળે. ૧૫૫

*

સ્થાયી એક સ્વરૂપ નિત્ય વિભુનું સૌ દૃશ્ય વિવર્તતું,
જાણે ઉર્મિપરંપરા પ્રવહતી તે સ્થૈર્ય તેને ગણ્યું.
શાને તું થઈ અજ્ઞ શોચ કરતી? તારી વ્યથા આજની,
સર્વેંયે બદલાય યત્ન કરતાં જોશે પ્રિયે? શાન્તિથી. ” ૧૫૬

*

જો પ્રેમ શબ્દ પશુના ઉરને હલાવે,
ને હિંસતા પણ અહિંસક કે તજાવે,
તો જ્યાં દયાસલિલના સમતાતરંગો
રેલાય, ત્યાં નિકટનું તરબોળ ના હો? ૧૫૭

*

દુઃખમાં વજના જેવાં ધારતાં ઉર વીરલાં,
તે ચ આભારઅગ્નિથી ઓગળી સહજે જતાં. ૧૫૮

*

કમ્પેલ સ્વામી ઉરનો નિનાદ,
સ્પર્શી કુમારી મનને રહેલ.
ઉંચાં થતાં એ નયનો બળેથી,
જીએ ન આંસુપટના પડયેથી. ૧૫૯

*

અશ્રુધોધ વહાવીને સુંદરી ડસકે ચઢે,
અનેરા શૈત્યના કંપ કંપવે શુદ્ધિહીનને.

૧૬૦

*

કુમારી :

મનુજ સર્વમાં ભાવના ઉરે,
નિવસતી સદા સૂક્ષ્મ કેા રહે.
પ્રકટ વિશ્વમાં તેહ પામવા,
સહુ સમર્પતાં પુષ્પ યત્નનાં.

૧૬૧

હૃદય માહ્યરે રૂપ કેાઇનું,
વિલસતું હતું પ્રેમશૌર્યનું.
સુમન યત્નનાં નાજ, ભાવના,
ઉરગુહા છુપી, આજ મૂર્તતા.

૧૬૨

પ્રભુ સમીપ છે ને અહાય ના,
પ્રભુ તજી જતાં શે જીવાય હા!
ઉદિત સૂર્ય છે ક્ષાત્રવિશ્વમાં
ચરણ તેં, ધર્યાં પુષ્પ ભાવનાં.

૧૬૩

રિપુ કદી કરે કાર્ય આપ્તનું,
જગત આ મહીં એહ ના નવું.
સ્વજન વૈરમાં ઇષ્ટ અર્પતાં.
અકળ યોગ આ ઇશની દયા.

૧૬૪

નવ તજે દયા ભાગ્યહીનને,
પણ ગ્રહે દયા ભાગ્યહીન શે?

લઈ જતી દયા દુઃખગર્તમાં,
અહહ! શે તરું શાન્તિસિન્ધુમાં? ” ૧૬૫

થાય છે બંધ વાચા ને નેત્રપદ્મ થતાં સ્ફુટ
કરવદલી પતિકંઠે આલંબે બનવા સ્થિર. ૧૬૬

*

હમીરસિંહ :

દુર્ભાગી તું? હતી ના છે, પાપી આ દેહ જ હશે;
હણે જે સુખ શું તેહ અર્પશે શાન્તિ કેઈને? ૧૬૭

*

કુમારી :

પૂજે વડીલ અથ તે ક્ષણરૂપ અત્રે,
હું છું કલંક કરતી રવિવંશસૂર્યે.
પ્રારબ્ધ આજ મુજને પ્રભુપાસ લાવે,
ઉચ્છિષ્ટ કેા કુસુમથી સુર શું પૂજાયે? ૧૬૮

વદલી હળાહળતણી બનતી સુધાની?
શોભી યતીન્દ્રસહ શૂર્પણખા રહેલી?
રાજેન્દ્ર! આપ નહિ છો ઋષિ વિશ્રવા,ને
એ કૈકસીપથ ત્યમે નવ યોગ્ય મારે.” ૧૬૯

*

શિથિલ કર થતાં એ અંગથી વેલ ફૂટી,
સ્ફુટિત મુખઅરોગે શાન્તિ આછી છવાતી.

શરીર મૃદુ હતું જે અંક અશ્રુભીને, તે
વિનયસહુ તણને વસ્ત્ર સંભાળતી છે. ૧૭૦

*

જેવું નિશ્ચયતેજ સત્રસ્થળમાં ફેલાવતાં દક્ષજા,
તેવું અત્ર પ્રદીપ્ત લાલમુખમાં નેત્રે કુમારીતણા.
ધીમે એહ પલંગમાં સરકતાં સ્વાસ્થ્ય ગ્રહી બેસતી,
ને ફેદ્યા કંઈ કેશ સિક્કત જળથી સ્થાને કરી એ રહી. ૧૭૧

*

કૃશાંગીની : સૌ કમનીય કાન્તિ,
અગ્નિશિખા શી પતિને જણાતી.
છે ભિન્નતા બે હૃદયે રહેલી,
પરસ્પરે એ ત્યમ ભિન્ન દષ્ટિ— ૧૭૨

અગમ્ય પત્નીઉરકેન્દ્ર જાણી,
પલંગમાં છે સ્થિરતા ગ્રહાઈ.
બ્રહ્માત્મજાવાહનસાવ જાણે
કુમારીના આનનથી સ્નેહે છે. ૧૭૩

*

વૈચિત્ર્ય પત્નીનું જોઈ વ્યગ્રતા સ્વાંતમાં વધી;
શીતદાહસમી વાણી તોયે શ્રાવ્ય રહે ગણી. ૧૭૪

*

કુમારી :

હશે જ્યારે મારી ગભરુ વય જેની નહિ સ્મૃતિ,
હશે ત્યારે મારા પરિણયતણી હ્યાં ઉજવણી.

અહ્યો લગ્ને જેણે કર, વપુ તજે તેહ સમરે,
રહું સિઝાતું આ જીવન મુજ વૈધવ્યઅનલે. ૧૭૫

ચિતા સ્વીકારે ના કુસુમવપુને દગ્ધ કરવા,
રહી જીવી તેથી શિશુ વય ઉપેક્ષે સતી થવા.
ચિતા મુક્તિ દે ત્યાં મુજ પર સદા પ્રેમ કરતી—
રહી ચિન્તા, જેના પળ મમ જીદાર્થ સહી શકી. ૧૭૬

પળાવી-પાળી મેં વ્રતનિયમની સૌ કઠિનતા,
છતાં પ્રારબ્ધે આ શરીરસહ સંસ્કારમયતા.
ગણે ઊંચી વણે અધમ પુનરુદ્ધાહ, પછી ત્યાં
કહીં સ્વપ્ન આવે જનપૂજિત છે રાજકુળ જ્યાં? ૧૭૭

થઈ જન્દી જાતું તન પણ થતું બદ્ધ મન ના,
હતી મારા ચે કેા હૃદય રમતી પુણ્યપ્રતિમા.
પિતા બ્રાતા શાહી-અનીકપતિ જે નામશ્રવણે—
સદા કંપે, તેની પુનિત પ્રતિમા ઉર વિલસે. ૧૭૮

અજ્ઞાના સામ્રાજ્યે અઘટ ઘટના ચે ઘટી જતી,
હશું તેથી પામી સહજીવન હું આપકરથી.
સદા આશામૂર્તિ નયનદ્યુતિ છે પ્રાણ ઉરના,
અને નિદ્રામાં હો ચિર સ્વપન સૌ આપરૂપનાં. ૧૭૯

વસો સ્થાયી મારા હૃદયસદને સૌમ્યરૂપથી,
મનોબુદ્ધિ પ્રાણે તદરૂપ થઈ આપ ઉરથી.
અને એથી લેદી જગત પડેળા સૂળ સઘળાં,
મહા પ્રેમે સાધું વિલય સતમાં-આત્મ ઇશમાં. ૧૮૦

અમાવાસ્યામાં કેા જન નહિ શશીદર્શન કરે,
છતાં મારા ભાગ્યે ઉરગગનમાં પૂર્ણ શશી છે.
અહો! રાત્રી આ તો અપવરગની ભેટ ધરતી,
ભલે પ્રાતઃકાળે તિમિરતળમાં લુપ્ત કરતી.” ૧૮૧

*

દયા ને પ્રેમનું ઐક્ય નેત્રે દિવ્ય પ્રકાશતું,
હુમીર ઉરને કેવું નિશ્ચયાત્મ કરી રહ્યું. ૧૮૨

*

“ફરી જાશે સર્વે સ્થળ સમય આ દશ્ય સ્થિતિ, ને
ફરી જાશે અંગ સ્વઅહમ તોયે સ્થિત રહે.
અને ત્યાં સુધી આ હૃદયપ્રતિમા નિત્ય સ્મરતી,
રહ્યું સર્વે પૂરું જીવન કરતી જૈશ વિહરી. ૧૮૩

મને મૃત્યુ અંતે રવિસુત કદી પ્રશ્ન કરશે,
‘હતા સેવ્યા શું તેં વિભુ, મન થએલું પુનિત છે?
ક્યાં પુણ્યો કાંઈ’ ‘નહિ નહિ કશું એ કરી શકી,
છતાં મારું હૈયું નિજ પ્રભુતાણું વંચક નથી.” ૧૮૪

*

એ વાદળી વારિભરી મળ્યા શાં,
એ ચાર નેત્રો જળથી છલાયાં.
રહી હતી એ ઉતરી પલંગ,
સ્વામીકરે ત્યાં અવરોધ થાય. ૧૮૫

*

હમીરસિંહ :

ક્યાં કેન્દ્રને તજી થશે સ્થિર રત્નગર્ભા?
 દેહે સુદ્ધર બનતાં ઉર દૂર થાતાં.
 તાપે તજ્યું કુમુદ ચંદ્રચક્રી પ્રકુલ્લે,
 તું તો સુધાકરસુધા તજવા વિચારે. ૧૮૬

સંસ્કાર, પ્રેમઋણવૈરતાણા અહીં દે
 સંબંધ, તેહ તજવા બનશે હવે કે?
 સંયોગના બળથકી સહજે મળે જે,
 તે ભોગ્ય છે મનુજથી તજતાં ન જાયે. ૧૮૭

શું લગ્ન એ વિષયના ઉપભોગઅર્થે?
 હો, તોય ભોગ તજશે, જન વા તજી દે.
 ભિન્નત્વ આ જગતનું સઘળું શમાવી,
 કોઈ થતું પરિણયે સ્થિત આત્મકેન્દ્રે.” ૧૮૮

*

સ્પર્શેલ પત્નીહતુ સ્વામીઉરે,
 ને ઝીલતી એ નયને સુધાને-
 સંકોચયુક્તા મુખની ગિરાનાં-
 રસાર્દ જિન્દુ પતિથી ગ્રહાતાં. ૧૮૯

*

કુમારી,

ભક્ષતો અગ્નિ સર્વેને, અંબુધિ શમવે જળ;
 આપપાવિત્ર્ય શું માન્ય લોકમાંહે થશે ત્યમ.” ૧૯૦

પત્નીબાલિશતા પ્રાને જોતાં મુખ હમીરના,
વ્યાપતા સ્મિતથી પામે સુરખી અંગ અંગના. ૧૬૧

*

હમીરસિહ :

બાળીને અધ, પાપતાપ શમવી સંસૃતિથી મુક્તિ દે,
જે છે ચિંતનથી સુપ્રાપ્ય જનને અર્પાઈ પ્રેમે રહે-
લીલાવિગ્રહ ધર્મઅર્થ ધરતા તે રામચંદ્રે મય-
પુત્રીનો નિજ ભક્તથી પુનરપિ યોજેલ ઉદ્ધાહન? ૧૬૨

*

વિશુદ્ધ ઉરમાં સ્થિર સત્યશક્તિ સનાતન,
તેથી મંદોદરી આજે પામતી જન વંદન. ૧૬૩

*

કંપે જે જન પાપનામ સુણતાં તે કલીબ મુક્તિતાણું
પામે સ્વપ્ન ન, ક્ષાત્રસાહસ સદા મારા ઉરે વિલસ્યું.
ક્ષત્રીના હૃદયે વસે અભયતા ને પ્રાણ સત્યે વસે,
શક્તિરૂપ કૃપાણુ શત્રુ દળવા, ત્યાં અન્ય કો શું કરે? ૧૬૪

ધારે માનવદેહ તોય પશુ શાં ઉદ્દેશહીણાં જનો,
લોકાચાર પ્રવાહમાં પ્રવહતાં જીવી રહે નામનાં.
તેવાં સૌ જન મધ્ય કોઈ નિવસે તોયે પરે વિલસી,
ચાહે સ્વાત્મપ્રકાશ પ્રેમબળથી, હું તેહમાંનો ।પ્રયે. ૧૬૫

અર્પી ભોગ ઉપાંગનો, બચવવું અન્યાંગ એવી પ્રથા,
તેનો યે મુજ અર્થ હોમ કરવા ભૂત્યો રહેલા ઘણા.

નિત્યે ઇષ્ટ સમાન ભક્તિકુસુમે પૂજે પ્રભ પ્રેમથી,
તોયે કૈંક અપૂર્ણતા હૃદયની આજે પૂરી તું રહી.” ૧૯૬

કોઈ મૃણ્મય પાળ વેગ નદીનો રોકી રહે ક્યાં સુધી?
એતો બંધ પ્રચંડ પૂરબળથી તોડી ધસંતી જતી;
તેવી રેલ કુમારી પ્રેમજળની રોધાઈ ભેદે હતી,
તે વિચ્છિન્ન થતાં અભેદબળથી વેગે હમીરે શમી. ૧૯૭

*

સર્વમાં વ્યાપ્ત સવાત્મા પામવા હૃદયાસને,
લભ બેને કરી એક પૂર્ણમાં પૂર્ણ મેળવે. ૧૯૮

*

*

*

નિદ્રામહીં ના જન સ્વાસ્થ્ય પામે,
હર્ષાતિરેકે અથવા સશોકે.
ઉલ્લાસની રેલ કુમારીઉરે,
કો ગૂઢ ચિંતા નિવસે હમીરે. ૧૯૯

*

બ્રાહ્મમુહૂર્તમાં સાધી ઇષ્ટી ઐક્ય, ને સ્થિત
આસને નાથનું, થાયે પત્નીથી પ્રેમદર્શન. ૨૦૦

*

પ્રાર્થીતણું દ્વાર ઉપા ઉઘાડી,
સલજ્જ એ વ્યોમપટે જણાતી.
વિરાટનું ચેતન સૃષ્ટિ પામી
પ્રેમે રહી સજનમાં પ્રસારી. ૨૦૧

ઉપાયકી છે સ્થિતિ રાત્રિની તે
પ્રદીપ ફિક્કા પડતાં જાણાવે.
નવા પ્રભાતે નવ શક્તિ ભવ્ય,
પુણ્યાત્મ કેઈ કરતાં પ્રતીત.

૨૦૨

જેવી અવસ્થા પ્રિયદર્શનેથી
થઈ જતી છે ઉરનેત્રકેરી,
અત્રે ત્યમે આયુધથી પતિમાં
જોતાં, કુમારી વદતી હસતાં.

૨૦૩

*

કુમારી :

દેશ કાળ સ્થિતિભેદ દંભ દર્પ મમત્વથી;
કલા અસ્પૃશ્ય છે નિત્ય કલા એ શક્તિ ઇશ્વરી.

૨૦૪

*

આ વિશ્વમાં સ્થિત કલા કમલાસમી છે,
સ્વાત્મપ્રવાહઝરણી પ્રવહે કલાએ.
લાલિત્ય પ્રેમ લલનાપર નિત્ય રાખે,
તેથી કલાત્મકરૂપે ગૃહિણી પ્રકાશે.

૨૦૫

કાન્તા સજીવન કલાપ્રતિમા ગણાયે,
પ્રાણેશ! શસ્ત્ર સહ પ્રેમ છતાંય હ્યાં શે?
આ શિષ્ટતા ત્યમ કલાર્ચન ના જાણાય,
શું ભેદ યુદ્ધસ્થળને રણવાસનો ન ? ”

૨૦૬

માંડી મીટામીટ પરસ્પર નીરખાયું,
હાસ્યે પ્રકુલ્લ કમલાંગ સુહાસિનીનું.
ચાતુર્ય પત્નીઊરમૂર્ત કરી રહેલું,
જેતાં હમીરમુખમાં સ્મિત શું છવાયું. ૨૦૭

હમીરસિહ :

દુર્ધર્ષ ગાંડિવથડી બ્રહ્મટીધનુષ્ય,
ને તેમ સર્વજિત લોચન લોલ બાણ.
જેથી પરાજિત થયે ઊરસત્ત્વ જાતું,
જીતાય બાહુબળથી રણમાં રિપુને. ૨૦૮

શું પ્રશ્નથી હૃદયનું મુજ હાઈ માપે ?
બુદ્ધિ પ્રિયે ! તુજ સ્તુતિ મુજથી કરાવે.
સાચું અવ્યક્ત પણ વ્યક્ત કલા કરે છે,
છે તોય સાધન કલા, જનસાધ્ય ના એ. ૨૦૯

*

કલાએ સત્યની છાયા, છાય એ દેહ છે નહિ;
શુદ્ધ હૈયે કલા તોયે અર્પે અવ્યક્તની સ્મૃતિ. ૨૧૦

*

ચૌહાણને પણ કલાત્મક મૃત્યુ આપું,
તેથી કલાવિદ થવા મનથી વિચારું.
ક્ષત્રીતણા હૃદયનો ઉરદાહ નિત્ય,
શત્રુતણા રુધિરથી બનતો પ્રશાન્ત. ૨૧૧

*

પ્રેમદષ્ટિ થતી શસ્ત્રે શાથી તે સમજી હવે,
હાસ્ય તોયે મુખે તારા વ્યાપ્ત કેમ થઈ રહે? ૨૧૨

*

કુમારી :

જાણે ક્ષીરસમુદ્રસત્ત્વધનતા લે તેજનું રૂપ, જે
સ્થાપી શંભુ શિરે સુધાસ્રવણુનો સેવી રહે ઇન્દુ તે.
તેવા સ્નિગ્ધ શશીલલાટ પ્રકટે પ્રસ્વેદ જિન્દુ કદી?
ના, મારા ઉચ્ચંદ્રના પ્રતીકમાં તો શે જણાતાં અહીં? ” ૨૧૩

*

સ્વેદજિન્દુ ગ્રહી લેતી મુગ્ધા અંચલથી, વળી
પતિના ભાલમાં વાયુ ફેલાવે લટ, વાળતી. ૨૧૪

*

“તાતે કરી ક્ષતી થતી મનુજે સહુથી,
જાણ્યા પછી તુરતના સઘળી સુધારી?
સ્વીકાર શાસ્ત્ર અનુતાપતણે કરે છે,
પ્રાણેશ ! માનવ મટયાં નહિ આપણે યે. ૨૧૫

*

આપદ્ધર્મમાં શાસ્ત્રે, શિળે ક્ષાંતવ્ય સૌ ગણ્યું,
છતાં જો પાપ, તો પુત્રી અપી ક્ષાલન ના કર્યું? ૨૧૬

*

શોભે વીરત્વ ક્ષમતાસહચાર સાધી,
યાચી ક્રિયાત્મકરૂપે પિતુએ બતાવી.

શત્રુ ચહે શરણુ તો સહુ મેળવી દે,
એવી પ્રથા રવિકુળે નિવસી સદા યે. ૨૧૭

*

ક્ષત્રી તો વૈર ને દ્વેષ તજી દે સમરાંગણે,
અર્પતું ક્ષાત્રનું વિશ્વ અગ્રપૂજન આપને.” ૨૧૮

*

પ્રેરે રાવણુ દૂત રામચરણે ભૂલી જઈ પાપને,
તેવું દશ્ય હુમીર તાદશ્ય કરી પત્નીસ્વરૂપે રહે.
થાયે હાસ્ય મુખેથી વ્યક્ત નયને તેની પ્રભા વિસ્તરે,
અજ્ઞા શી દયિતા વિમુગ્ધ નીરખી સાથે કરી એ રહે. ૨૧૯

*

હુમીરસિંહ :

પર્જન્ય થાય અતિશે અથવા ન થાયે,
વિદ્રોહ દેશમહીં વા રિપુસૈન્ય ઘેરે.
પ્રાણીતણું પીડન, વ્યાધિ અસાધ્ય વ્યાપે,
કંપે ધરા; વિપદની સ્થિતિ આ પ્રજાને. ૨૨૦

*

વિપત્તિ આ સમષ્ટિની પામેલા તુજ તાત ના,
નીચતા સ્વાર્થસાધુની દર્શે અજ્ઞ ફસાવતાં. ૨૨૧

*

મૂળે ન તોય ફળને કુમ દે કદીએ ?
શું કાર્ય કારણ વિના પણ મૂર્ત થાયે ?
કેદી કરાય કળથી મુજને હુમેશાં,
ના લક્ષ્મણ તુજ તાતતણી ફસાવા ? ૨૨૨

છે કલ્પના મનુજના હૃદયે વસેલી,
જે આશતંતુબળથી નચવી રહેલી.
સ્વાધીનતા જનતણી ફળભોગમાં ના,
તો પામશે તુજ પિતા ગમતું, બને આ ? ૨૨૩

તું ઉદ્ધરી વિપદથી મુજ ભાગ્યયોગે,
તેવાં દૂખી કંઈ જશે નિજ કર્મયોગે.
શાથી પ્રિયે ! નયનથી નીરખે અગાશી,
શું અશ્રુબિન્દુ ટપકે તુજ નેત્રમાંથી ? ૨૨૪

*

અશ્રુથી લાગણી મૂર્ત કરાયે જનથી, છતાં
નિર્માણ માનવીનાં, ના બદલી આંસુથી જતાં.” ૨૨૫

*

ફિક્કાશ ઉષાતનમાં છવાયે,
તે હ્યાં કુમારી પતિને બતાવે.
ઝાંખા પ્રકાશે પુરદશ્યસ્થિતિ,
હુમીર જેવા પળતો અગાશી. ૨૨૬

પ્રેમાર્દ્ર તોયે દહતા પ્રકાશી-
શી કેશિનીના મુખથી રહેલી.

પદ્માક્ષીકેરાં નયને પ્રશાન્તિ
હમીર જોતાં વદતો પ્રકુલ્લી. ૨૨૭

*

“દેવી! ન મોહ ઘટતો સ્વજનોતણો, કે
શે વૃદ્ધિ કાન્તપર પ્રેમ તણી ન થાયે?
શું પ્રેમ દીર્ઘ સહવાસ જળે વધે તે?
વા સ્વદય સંગ પણ પ્રેમ ઉરે ઝગાવે? ૨૨૮

*

કોમલોંગમહીં રાજ્યું સ્ત્રીએ હેયું દુરાસદ,
અગમ્ય સર્વને તે શે થાય મારાથકી સ્ફુટ! ૨૨૯

*

ક્ષત્રાણીનું હૃદય દિવ્ય પ્રદેશ વાસી,
તે તું વરેણ્ય જીવને રહતી બતાવી.
અત્રે શિથિલ બનતી મુજ વર્તનેથી?
આત્માભિમાન પળતાં મુજ, રીઝ તારી? ૨૩૦

*

કુમારી:

ભક્તાત્મા નિજ લક્ષ્ય એક કરવા સેવી રહે ઇષ્ટને,
વા જ્ઞાનામૃતથી પ્રશાન્ત બનવા યત્નો કરે જ્ઞાની; કે
યોગી સાધન યોગનાં દમબળે સાધી ચહે પૂર્ણતા,
તે તો પ્રાપ્ત કરે સમર્પણબળે પ્રેમે સતી સ્વામીમાં. ૨૩૧

મોહો તો મહિલા ન મોહ કરતી આદર્શ પ્રેમે ચહે
તે, સ્વામીસહચારથી હૃદયમાં વિદ્યાત્મસ્વાનુભવે.

જેની વૃત્તિસમસ્ત કેન્દ્ર કરતી કે. એકમાં વિરમી,
ક્યાંયે તે વ્યભિચાર ભાવ કરતું સ્વપ્નું રહે નીરખી. ? ૨૩૨

યુદ્ધે સંશયવાસ છે વિજયમાં, ને દંડ દે શાન્તિ ના,
બુદ્ધિ સિદ્ધિ અચૂક અર્પી રહતી સંયોજશે તેહ ના ?
રંકે રત્ન કરાય પ્રાપ્ત પછી તે ના પ્રાણથી સાચવે ?
મારે એ ત્યમ છે ઉરેશ ! હૃદયે સેવાય ના ધૈર્યને ? ૨૩૩

ધારે છે પતિઅંગપ્રાણુરિનું સૌભાગ્ય ક્ષત્રાંગના,
તે શું કાગ ઉરાડવાસમ અહીં ફેંકાય ? જોવાય ના !
પ્રેમાત્મા પરપ્રદાનાં ઘટ થતાં પ્રેમાણુ પ્રાણેશમાં,
તેમાં વિકૃતિ થાય તેહ કલના પત્નીઉરે સહ્ય ના ? ” ૨૩૪

આલંબી પતિસ્કંધ શીર્ષ, થડકા હૈયાતણા સંયમે,
તોયે કે નયનેથી જિન્દુ ગળતું તે ભેટમાં નાથ લે.
દૃષ્ટિ વક્ર કરી પ્રિયાવદનને પ્રેમાર્દ્ર આંખે જુએ,
આશ્વાસી કરથી, સુસ્વસ્થ બનતાં ઉદ્ભાસથી એ વદે. ૨૩૫

*

હમીરસિંહ :

પાવિત્ર્ય નિત્ય ગહિલોતકુળે વસેલું,
તે ભર્ગ સહ્ય તવ ના પિતુએ થએલું.
તેથી કલંકતાણું કાજળ ભેટ દીધું
ઉદ્ગાહથી, તુજતાણું હથિયાર ધાર્યું. ૨૩૬

*

આધીન છે અંકુશને ગજેન્દ્ર,
 ને યુક્તિને છે વશ વાઘસિંહ,
 છે મંત્રને આધીન દેવ, તેમ
 વંદે સદા દુર્જન દંડદેવ. ૨૩૭

*

રાજનીતિતણા શાતા નીતિ ચાર પ્રકારની.
 ગણાવે સામ ને ભેદ દાનની તેમ દંડની. ૨૩૮

*

છે સામ એ મધ્યમ માર્ગ, ભેદ
 કનિષ્ઠ, ને નીચ ગણાય દાન.
 છે કાર્યસિદ્ધિ સ્થિત દંડમાં, જે
 દુષ્ટો દમી દે સુખ સજ્જનોને. ૨૩૯

*

શ્વશુરપક્ષનાં છિન્ન અંગોપાંગ રણે કરું,
 ઋણતૃપ્તિ થતાં મારા ચિત્તમાં શાન્તિ હું ધરું.” ૨૪૦

*

અત્રે સ્થાન દિગંતનું તજી ઉપા બારીથકી આવતી,
 ને તે શું સર્વાંગમાં વિલસતી વ્યાપી કુમારી મહીં?
 થાયે અંગ સુરક્ષત, તેજ નયને, રેલે મુખે સ્મિત, ને,
 વાણી સ્નેહભરી વહે, પણ વસ્તુ અંગ્રહ્ય તે ક્યાં જશે? ૨૪૧

*

કુમારી :

આયુષ્ય, લક્ષ્મી, અપમાન, મંત્ર,
શું કોઈ શિષ્ટે મુખથી વદાય ?
ને આપતો હાં તલવારતેજે,
પ્રકાશ ચાહો કરવા પ્રયત્ને. ૨૪૨

*

દંડ છે ધર્મનું રૂપ દંડવા દુષ્ટ દંડથી,
તજી દે દંડ રાજા તો હણાયે દંડહસ્તથી. ૨૪૩

સંકલ્પ સુરના સર્વે, બુદ્ધિમાન પ્રભાવ, ને
વિદ્વાનનમ્રતા, નાશ દુષ્ટોનો, ફળ શીઘ્ર દે. ૨૪૪

*

દે કાળને યે પણ ફેરવી જે,
નરેશ તે કારણ કાળનું છે.
જે સત્યનો યુગ સદા પ્રસારે,
તે દંડશક્તિ નૃપમાં નિવાસે. ૨૪૫

*

દૈવી એ દંડની શક્તિ સ્થિત છે આપ હસ્તમાં,
દંડશો દુષ્ટને એથી નમું છું આપ પાદમાં. ૨૪૬

*

પ્રેરે સદા જે નૃપ ન્યાયસાથે,
તો દંડશક્તિ સહુ ભદ્ર સાધે.

શું દંડવાના મુજતાત ન્યાયે,
કે સત્ય સ્વાર્થે જનથી તબાયે? ૨૪૭

*

અગ્નિહોત્ર અને મૌન, વેદાધ્યયન, યજ્ઞ, એ
અભય સેવતાં આપે, તે દંભે ધાતક બને. ૨૪૮

*

નિમિત્ત આ તો રણખેલ માટે
મારું કરાયે, ઉર અન્ય ના છે?
રહસ્ય ઊંડું હૃદયે છુપાવી,
બીજું રહો કારણ શે જણાવી? ૨૪૯

*

સત્યશક્તિ અને શૌર્ય સાહસ ક્ષાત્રઉરમાં
તણ તે, આપ ના ચાહો તાતઅક્ષેપ દ્રેષમાં? ૨૫૦

*

અનૃત શું ભૂષણમાં ગણાયું,
કે સત્ય એ દંભબળે પ્રકાશ્યું?
દર્શાવતો ભેદ અભેદ પ્રેમે?
ના: તો અહીં મૂર્ત કરાય શે તે?" ૨૫૧

જળેભર્યું કેા છલકાય પાત્ર,
હમીરમુખે ત્યમ થાય હાસ્ય.
ઉત્કુલ નેત્રે પ્રતિ પ્રેયસીની
ભેદ રહતાં કથતો વ્યથાને. ૨૫૨

*

હમીરસિંહ :

છે તું ધૂર્ત, ન તો વિશાળ મતિની, કે શક્તિ કેા ઇષ્ટની
 હુંમાં છે, નહિ તો વિશુદ્ધિ ઉરની અત્રે મને માપતી.
 તેં તો સત્ય ક્યું પ્રિયે! કથન છે, મેં કેલવાડામહી
 નિદ્રા ના સુખથી ગ્રહેલ નિશમાં હેયાતણા દાહથી. ૨૫૩

*

ચિત્તોડરક્ષણ ચહી ગહિલોતકુળ-
 હોમી પિતામહ રહે સહુ યુદ્ધયજ્ઞ.
 ને પદ્મિની પુનિત જે કુળપુણ્યમૂર્તિ,
 તે કે સહસ્ર સહ હ્યાં અનલે શમાતી. ૨૫૪

*

ક્ષીણતા સૂર્યને ચંદ્રે ક્ષીણતા નિત્ય જીવને;
 માત્ર સ્વાર્પણની શક્તિ પામે વૃદ્ધિ દિને દિને. ૨૫૫

*

ક્રીડાંગણું સ્વાધીનતાતણું જે
 તપોધનોનું તપ ધારતું જે,
 આત્મમ્મનાં ઓજસ અર્પતું જે
 મેવાડ આ તે અરિથી ખૂંદાયે! ૨૫૬

સીતા હરાતાં સ્થિતિ રામચંદ્રે,
 કે પાંડવોને કુરુની સભાએ,
 દહી રહે જે ઉરદાહ; તેવી
 છે જવાલ મારા હૃદયે રહેલી. ૨૫૭

*

દાહની શાન્તિઅર્થે મેં સ્વીકાર્યું લંઘન શત્રુની—
પુત્રીનું, જે ભણાવે છે અત્રે સેવન શાન્તિનું.” ૨૫૮

*

જેવું પ્રસ્ફુટ થાય કંજ રવિના રશ્મિતાણા દર્શને,
તેવું ચેતન સ્ફુર્તિ અર્પી દલમાં શોભાવતું દંડને.
અત્રે પદ્મસમા કુમારીમુખની સુરકત દંતાવલી—
જાણે હાસ્યથકી પ્રતીક પતિનું પ્રત્યેકમાં દર્શતી. ૨૫૯

*

કુમારી :

ટાળવા કર્મના દોષો તીર્થયાત્રા કરે જન,
ચિતોડપ્રાણુતીર્થે, આ કહો છો સત્ય આશય ? ૨૬૦

*

રક્ષાસ્થળો રિપુતણાં ત્યમ શક્તિ તેની—
જોવાય, લંઘન કરતાં ગૃહમાં પ્રવેશી.
ને કાકતાલીયસમી સ્થિતિ જો મળી, તો
લેવા ચંદેલ કૃતિથી ઉપયોગ તને. ૨૬૧

*

બુદ્ધિથી, બાહુશક્તિથી, પ્રપન્ને તેમ દુઃખથી—
પમાતી કાર્યસિદ્ધિમાં, શ્રેષ્ઠ છે પ્રાપ્તિ બુદ્ધિની. ૨૬૨

જાતિ, આયુ વર્ણી ભોગ, પ્રવૃત્તિ પ્રકૃતિ અને
શક્તિ, સંસ્કાર એ સર્વ; પ્રારબ્ધ જન્મથી ધરે. ૨૬૩

*

વાણી વિચાર ત્યમ વર્તન ભિન્ન રાખે,
તો ક્ષાત્રથી પણ વિભૂષિત શું થવાશે ?
જેનાં રમાહૃદય ભૂષણ નિત્ય ધારે,
તે આપને પ્રિય થતાં મુજને તણ દે.” ૨૬૪

*

કુમારી કંપતાં હાસ્યે રકત મુખ થઈ જતું
નેત્ર આર્દ્ર થતાં જોઈ હાસ્ય સ્વામીયકી થતું. ૨૬૫

*

હમીરસિંહ :

રાખી રહસ્ય હૃદયે, મનથી વિચારે
તેમાંય સ્પર્શ નવ સત્યતણો થવા દે.
વાણી વળી પ્રવહતી દિશ કે ત્રીજી, ને
સ્ત્રી તો ચતુર્થ સ્થિતિ વર્તનથી જણાવે. ૨૬૬

*

શાસ્ત્રદ્રષ્ટા જણાવે છે અવસ્થા ત્રય જીવની,
ગમ્ય ના તેમને સ્ત્રીની સ્થિતિ ચાર હશે થઈ. ૨૬૭

*

નિત્યે રહે સમરસાત્મક ઊરમાં, તે
સ્વાનુભવી પણ જુદા વ્યવહાર ધારે.
છે દેહના અવયવો પ્રિય સર્વ તોયે
તું ભેદને જીવનથી ભજતી નહિ કે ? ૨૬૮

જ્યાં દેશ કાળ સ્થિતિ પાત્ર જુદાં મળે છે,
જ્યાં સ્વાર્થ તંતુ સહુના સહુ ગૂંચવાયે.
તેમાં સળંગ કરવા નિજ તંતુ યત્નો
સેવાય, કંપહીન તંતુ મળે પછી ત્યાં? ૨૬૬

બાલાર્કની કિરણભેટ ગ્રહી રહેલું,
જો હાસ્યથી સ્ફુટ થતું મુખપદ્મ તારું.
બારીથકી નગરદશ્ય હવે જણાશે,
જોતાં પ્રકુલ બનશે મન આપણાંયે.” ૨૭૦

*

આલંબ ધારી પતિસ્કંધ, હસ્તે
દર્શાવતી છે સ્થળ ધામ સર્વે.
ઊત્કુલ નેત્રે નીરખે હમીર,
કો દશ્યથી ત્યાં વપુકંપ થાય. ૨૭૧

તલ્લીન પત્ની પતિહર્ષઅર્થે,
ત્યાં કંપ પામ્યો કર, શે વિચારે.
દૃષ્ટિ જતાં નાથમુખે જુઓ છે,
જ્યાં રોષનો રંગ પ્રસાર પામે. ૨૭૨

સ્વાભાવિકા માર્દવથી ભરેલ,
કેવો ફરંતો કર સ્વામીપૃષ્ઠ.
હમીર ધારી સહસા પ્રશાન્તિ,
સહાસ્ય પત્ની પ્રતિ ત્યાં વહે છે. ૨૭૩

*

હમીરસિંહ :

અકંપ કાલવાયુથી પુષ્પ શાં ઉર, વજનાં
ધારતી અંગ સેવી હ્યાં થઈ કૈંક કુલાંગના. ૨૭૪

તું છે ચૌહાણની પુત્રી ને રાણી વીરશ્રેષ્ઠની,
નિર્ભય સ્થાન આ તોયે સ્ત્રીતિની સંજિની થતી. ૨૭૫

*

કુમારી :

આકાશના ગૃહથકી અપજાનિપાત
થાતાં, ધરાતળતાણાં બદલે સ્વરૂપ.
મેં રોષની ચમકને મુખ આપનામાં
જોઈ, થઈ સભય કે પડશે કશામાં ? ૨૭૬

વિશેષ દશ્ય મુજને નહિ છે જણાયું,
શાથી સકંપ તન આપતાણું થએલું ?
પ્રાકાર અંડ દઢતા દરશે દિગંતે,
તે ભવ્યતા ઉરપ્રકુલ કરે નહિ કે ? ૨૭૭

*

પ્રેમાર્દ્ર દષ્ટિથી જોઈ પત્નીની અજ્ઞતા રહ્યો,
વ્યથા સર્વે છુપાવી ને સ્નિગ્ધ વાણી કરી વધ્યો. ૨૭૮

*

હમીરસિંહ :

ધારે સ્વાર્થ પિશાચનો હૃદયમાં કેા રાક્ષસી લોભથી,
તેનું મૂર્ત પ્રતીક તાત તુજ, તે દર્શી પતાકા રહી.

ધારે જેહ વિધર્મી શત્રુપદની શીર્ષ વિદેશી દૂલિ,
તેવા જાતિ, સ્વધર્મ દેશરિપુ હ્યાં રક્ષી ધ્વજ એ રહી. ૨૭૬

*

કથા પ્રસારી રહતાં સુખેથી,
કો સર્પ લીલો ઉભતો બળેથી,
ડોલી રહે અંગ ઉપાંગમાંથી,
એ વૈજ્યંતી ત્યમ ના જણાતી? ૨૮૦

*

લીલા એ ધ્વજમધ્ય અર્ધશશી શો શોભી રહ્યો સ્વર્ણનો,
કેવો દંડ પ્રચંડથી ફરકતો મારુતથી ગર્વમાં.
વ્યાખ્યા પાવકના પટે પ્રસરતું લીલું કદી એ હશે?
ના, સીસોદિયવંશસ્વાર્પણતાળી જવાલે થશે ભસ્મ એ. ૨૮૧

ખીલે આજ નવીન પદ્મ રવિનું જો ઓમકાસારમાં,
મારાયે હૃદયે ત્યમે સ્ફુટ થતું આશાતાલું પદ્મ હ્યાં.
આશાસૂર્યપ્રકાશ ઉર પ્રસરી ઉત્સાહરશ્મિથક્રી
લોપી સર્વ તમિસ્ર, અંગઅણુમાં વૃદ્ધિ કરે શક્તિની.” ૨૮૨

*

પ્રકુલ્લતાનાં પરમાણુ જાણે,
સ્વામીમુખે ઘટ થઈ રહ્યાં, ને
મુગ્ધતાણું એ ઉર મુગ્ધ દૃશ્યે,
ત્યાં દ્વારથી મંદ અવાજ આવે. ૨૮૩

*

દ્વારે જતી ત્વરિત એ પરિચારિકાના
પામી પ્રણામ, સુણવા સહ કૈંક આજ્ઞા
દેતાં, વળી પતિપ્રતિ મુખ હાસ્યપૂર્ણ,
સૌન્દર્ય મૂર્ત કરતાં વદતી વળી કૈં. ૨૮૪

*

કુમારી :

ઊભા રહે પદતાણું તપ ના ગણાતું,
ને કાર્યપૂર્ણ સ્થિરતા વિણ ના કરાતું.
અંધાર વિસ્મૃત કરી દુઃખની નિશાનું,
વીરો ગએલ પળ ના સ્મરતા સુણાયું. ૨૮૫

આંખું દઢત્વ મુખમાં, નયને પ્રકાશ,
જોવા છતાં ન સ્થિરતા ઉરમાં જણાય.
માતંગ દંત જ્યમ જુદા જનને જણાય,
પ્રાણેશ ! તેહ સ્થિતિની સ્મૃતિ શે અપાય ? ૨૮૬

*

પ્રેમને પામતાં કે એ પ્રેમી અસ્પૃશ્ય ભેદથી;
ભેદ ત્યાં પ્રેમ આભાસ, પ્રેમ પ્રાપ્ય અભેદથી. ૨૮૭

*

હમીરસિંહ :

માયા ન શંખરમહીં, બળિમાં નહિ, ને
જે ના મળે નમુચિમાં, રમણીમહીં તે.

ના, તો લલાટમુખમાં શિશુ અશ્વત્થને
દર્શાવતી, પણ કંઈ હૃદયે છુપાવે.” ૨૮૮

*

નેત્ર ચારે થતાં એક જતાં ઉન્મેષ એ ભૂલી,
હૃદયાં સાથે, જતી વાણી સ્વામીના મુખથી સરી. ૨૮૯

*

“સંસારકેન્દ્ર રહતું સ્થિર ભેદમાં, ને
છે પ્રેમનું હૃદયમાં સ્થિર કેન્દ્ર નિત્યે.
વૈષમ્યપ્રાણુ વ્યવહારતણો, સમત્વે
છે પ્રેમપ્રાણુ, જન સ્વાનુભવી કથે એ. ૨૯૦

*

પ્રેમની એકતા જેવી લગ્નની મધુરાત્રિને,
શોકથી ઉજવાવી તેં નિરાહાર રહ્યા મને. ૨૯૧

સેનાધ્યક્ષ ત્યમે મંત્રી, કર્મચારી વળી બીજા-
આવશે વંદવા, મારે ધારવી ચિત્ત સ્વસ્થતા.” ૨૯૨

લજ્જા માધુર્યના રંગ કુમારી મુખ વ્યાપતાં,
મધુરા હાસ્યનો મિષ્ટ શમે છે રવ ખંડમાં. ૨૯૩

*

કુમારી :

હાતાર તો નિજતાણું સઘળું દઢ દે,
લેનારને સમજવું ક્યમ જીવવાશે ?

જાણું વૃકોદરક્ષુધા ક્યમ આપની હું ?
તોયે અહીં શમવવા ઘટતું વિચાર્યું.” ૨૬૪

*

એ એક નિસ્ચંદન થાય જેમ,
છે હાસ્ય સંમિશ્રિત અત્ર તેમ.
રાત્રીતણું એ દુઃખ ગંગનીર
જેવું થઈ દે ઉર હર્ષછાળ. ૨૬૫

*

“જાતું ઘટી સચિવનું કંઈ કાર્ય હુંથી,
સેનાની તાતસદને પણ દ્યો પ્રશાન્તિ.
ભૂત્યો ચહે ત્વરિત એ પ્રભુપાદઅર્ધ્ય,
તો યોગ્ય આદરતણી સ્મૃતિ છે અપાઈ. ૨૬૬

આપત્તિ એ મનુજના તજવી પ્રભેદો,
સંયોજતી હૃદયના વિખુટા સંજંધો.
આપત્તિ પિતૃઉરની પણ અત્ર કેવી,
સંયોજતાં ઉભયને દુઃખ સર્વ લેતી. ૨૬૭

*

તાતનું સુણતાં નામ પામી સંકોચ જૂ રહે,
સ્ફુર્ણા બાહુમાં જોઉં હજી શું રોષ ના પળે ?” ૨૬૮

*

હમીરસિંહ :

પામ્યા રત્ન અમૂલ્ય સિન્ધુમથને સંતોષ ના તોય લે,
અંતે ત્યાં કર કાળકૂટ ચઢતું તે લાલ શું કોઈ લે ?

સ્વાર્થાન્ધો ઉપહારમાં ગરલ એ દે ઈષ્ટ શ્રીશંભુને,
તેમાંના તુજ તાત! અત્ર સ્મરણે અપી રહે રોષને. ૨૯૯

જેને નિત્ય અધર્મ ધર્મરૂપ છે શત્રુત્વ સદ્ગુણથી,
જે કો'નાં સુખશાન્તિ શ્રાવ્ય કરતાં સંતપ્ત ઈર્ષ્યાથકી.
જેને છે ધન શક્તિ બુદ્ધિ, હરવા કલ્યાણ સૌ અન્યતું,
તેવા દુર્જન કોઈના સ્મરણથી શે સ્વાસ્થ્ય ધારી રહું? ૩૦૦

વિષ્ણુ માર્દવ જેહતું કર ધરે પદ્માલયા આસન,
જેને ભક્તજનોત્પા શિરસે સત્કારતા શ્રીશિવ;
તેવું પંકજ કીચમાં પ્રભવતું તોયે જનો વંદતાં-
સ્વીકારે, ત્યમ તું રહી મુજઉરે, ના અન્ય હો સહ્ય ત્યાં. ૩૦૧

છે મેવાડસ્વરૂપ અંગ મુજતું, ચિત્તોડ એ પ્રાણ છે,
તેના સ્પંદબળે સજીવન રહ્યું હૈયું ચહે ઈષ્ટને.
શોભાવા વપુને ભુજ નવ રહી સંયોગ તે દર્શશે,
વ્યોમેથી રવિદેવ તેહ નીરખી ઉચ્ચારશે ધન્ય છે! ૩૦૨

*

સ્વાધીનતા કુળતણી મુજ ઈષ્ટ દેવી,
સ્વાતંત્ર્ય એ જીવનની મુજ ઈષ્ટસિદ્ધિ.
છે ધૈર્ય સાહસ અને મતિ ભૂત્યશક્તિ,
સંયુક્ત તે લય થઈ મુજમાં રહેલી. ૩૦૩

*

તજીને સંગ હું તારો પામવા આપ્તવર્ગને-
ચહું, ત્યાં નિશ્ચલા છે તું શું આ પ્રસંગ હાસનો? ૩૦૪

*

કુમારી:

સ્વાધીનતા નિવસતાં વપુમાં મળી, કે
સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત્ય મનપાલિત ધર્મથી છે ?
સ્વાધીનતા અહમના ગૃહમાં વસેલ ?
ના, વિશ્વપ્રસ્નવ પરાધીનતા પ્રવાહ. ૩૦૫

આશ્ચર્ય આપમુખમાં ઉભરે સુણી શે ?
આવું કહું, પણ તજે સ્મૃતિ એ વ્યથા છે.
જે સમ ધાતુ વપુમાં, રિપુમાં રહી તે
છૂટી કર્યે, રસિકતા ઉરની જણાશે ? ૩૦૬

*

શ્રદ્ધા યત્ન અને ધૈર્ય, આ સાધન બુદ્ધિતણું;
દ્રવ્ય પ્રાણ વળી લોહી, ^{શક્તિ} બમ્મની દિમ્મત ન્યૂન ના! ૩૦૭

સદ્ભાવ દર્શવા તાત કહેશે વર માગવા,
ભાગ્ય છે આપણું તોયે, અવજ્ઞા લેશ થાય ના. ૩૦૮

*

જે તાતરાજરથવાહકના નિયંતા
સામંત, મંત્રીપદ જદધર છે રહેલા.
મંત્રીમહીં નિવસતી અતિ તીવ્ર બુદ્ધિ,
તે મંત્રી ચાહુ કરશે પિતૃપાસ સ્વામી. ૩૦૯

*

વિના યુદ્ધ, વિના રક્ત, વિના બાહ્ય પ્રયાસ, એ
મંત્રી સમય સ્વદેપેથી ચિત્તોડે અભિષેકશે. ૩૧૦

*

ના વૈદ્ય કે ઔષધ પુણ્યકર્મો
ના હોમમંત્રો અભિચારયોગો-
રક્ષી રહેતાં; પળવાર જ્યારે
બુદ્ધિતાણું બાણ અમોઘ છૂટે. ૩૧૧

*

આણુકયબુદ્ધિના બાણે નંદવંશ નિપાતને-
પામતો, તોય ના બિન્દુ એકે રક્તતાણું પડે. ૩૧૨
પિતૃના પક્ષનું લોહી જો કે મોંઘુ નથી, છતાં
સસ્તું સીસોદિયારકત કરાયે કેમ લેશ દ્યાં.” ૩૧૩

*

એ કેશિની અલકથી અનિલે રમાતું,
ને સ્પર્ધતું અરુણથી મુખ પ્રેયસીનું.
આવી પ્રકાશ દયિતામુખને ઝગાવે,
ને તેહથી સ્વઉર શું પરિવર્ત પામે? ૩૧૪

*

આનંદ સર્વે ઉરમાં છુપાવી,
જિરાજતી સંમુખ મીટ માંડી.
ઉલ્લાસથી નિઝહુબંધ તૂટે,
ત્યાં તો ટકોરા શ્રવણે સુણાયે. ૩૧૫

*

પ્રેમસૌહાર્દનું સુધા છલે ઉરે હમીરને,
જુએ એકાગ્ર દૃષ્ટિથી સુન્દરી પ્રેમસિકતને. ૩૧૬

*

પણે કે રસવેલ પુષ્પ છુપવે હર્ષ ત્યમે ગોપવી,
લાજે કરિણી ચાલથી ત્યમ જતાં દે દાર ખુલ્લું કરી.
દાસીથી થઈ જાત, નાથ પ્રતિ એ આવી કટાક્ષે વહે,
‘ચાહી દર્શન આપ, જાત મુજ સૌ નીચે જુએ રાહને.’ ૩૧૭

હમીરસિંહ :

કલ્યાણી ! તુજ અંગપદ્મ વિકસી આનંદની પાંદડી,
સાથે વ્યાપ્ત થતી સુગંધ શુચિની તારી દશેન્દ્રિયથી.
જેતાં આ મમ દાહ માત્ર શમતો પ્રાણેશ્વરી તુંજેથી,
આપદ્ધર્મની જ્યોત મુજ ઉરમાં દે શાન્તિસંજીવની. ૩૧૮

યુદ્ધે માનવ દૈત્ય સ્પંદન રહી શસ્ત્રાસ્ત્ર વર્ષાવતાં,
તોડે વર્મ પરસ્પરે રુધિરનાં છંટાય જ્યાં છંટણાં.
ક્યાંથી શુદ્ધિ રણાંગણે નિજતાણી જ્યાં યુદ્ધ એકાગ્રતા,
ત્યાં ભાગી રથની ધરી, દશરથે ના ભાન શત્રુ વિના. ૩૧૯

શત્રુશસ્ત્રપ્રહાર પુષ્પ પડતાં માની, રથેથી ફૂદી,
કેકેયી કરનો ધરા બનવતાં સ્વામી થતા વિજયી.
અર્પે બે વર તુષ્ટ નાથ ! ગ્રહતી, એ પ્રેમમાં ભેદ ના ?
તેં તો પ્રેમ બળે જીત્યું હૃદય આ, બે શેષ છે અર્પવા ? ૩૨૦

શોષે સૂર્ય નિદાધમાં જળ છતાં જાણે ન સંકોચ જે,
કે લાવે જળરેલ સર્વ સરિતા તોયે ન છે પૂર્ણ જે,
તેવા સિન્ધુ સમાન પ્રેમઉદ્ધિ જે મત્સ્ય શું બેલતું,
તેને દ્વંદ્વથડી સદા પર કરે પ્રાણદય એ પ્રેમનું. ” ૩૨૧

ઘોર અંધારમાં દીપ દૂરથી દૃશ્ય જે ધરે,
પત્નીના મુખમાં તેવું થાતું મૂર્ત હમીરને ૩૨૨

*

કુમારી:

શીર્ષે કરાશે નગરાજ ચૂર્ણ,
કે સિન્ધુને બાહુબળે તરાય ?
વા વારિદોરે જન વ્યોમ બાશે ?
ના; પ્રકૃતિ તો જિતશે પુરુષે ? ૩૨૩

*

ઉલટા લોકરીતિથી ધારા શાશ્વત પ્રેમના;
જેહમાં જિત એ હાર ગણાયે હાર જિતમાં. ૩૨૪

*

હારી જઈને વિજયી થવાનો,
શેા પંથ આપે દુઃખથી વ્રહાયો.
પોતાતણા બિન્દુ સમાન દુઃખે,
નિમગ્ન સ્વાથી પરનાં જીએ કે ? ૩૨૫

બ્રાતા વધૂઓ સહ સૌ સખીની,
આજે હશે ભેદક વ્યંગવાણી
મને, છતાં એ દુઃખને ઉપેક્ષી,
પોષાક સામે કયમ બાય દષ્ટિ ? ૩૨૬

*

અદ્વાદારતાણું કાર્ય હજીએ અત્ર શેષ છે,
અતૃપ્ત જઠરાગ્નિથી જવાનું કેમ પ્રિય છે ?” ૩૨૭

*

આકાશ કેરા સર બીજચંદ્ર-
સરોજની પ્રસ્ફુટતા જણાય.
છે દીપ્ત તેવાં મદથી ભરેલાં,
મસ્તીભર્યાં એ નયનો નમેલાં.

૩૨૮

*

હમીરસિંહ :

જેતાતણા વિજયના સઘળા પ્રયોગો,
પૂરા અહીં થઈ જશે ભય તે જણાયો.
તેથી ત્વરા સ્વજનને મળવા કરાએ,
તુંથી હવે કમલમેર જઈ ભણાશે.

૩૨૯

*

આંચે ફરી કનકનું જ્યમ રૂપ જાતું,
તેવું કરે હૃદયનું દુઃખનો કૃશાનુ.
સર્વે અહંમતણા મળ જાળતાં એ,
તેજસ્વીતા પુનિત જીવનમાં પ્રસારે.

૩૩૦

*

મારું આ ઉર હો વિલીન તુજમાં, તારું ત્યમે મુજમાં
થાતાં, નિત્ય સમષ્ટિ પ્રાણુ ધરતાં જીવાય સર્વાત્મમાં.
સાધી ઐક્યબળે સ્વશ્રેય, સહુને કલ્યાણુ તે અર્પવા,
ને સર્વાત્મસ્વરૂપમાં વિલસવા આપત્તિની યોજના.” ૩૩૧



ટિપ્પણ



શ્લોક. ૨. સૂર્યના તેજઃપુંજને કાણુ આવરે છે ? રાત્રી-પોતાના નેત્રમાં આંજનાં બાકી રહેલા કાજળથી અથવા તો હૃદયમાં રહેલા છબ્બાંરૂપી અંધકારથી. ૩. સર્વાંગે અંધકારનો લેપ કરી પસાર થતી અને વૈવનદશા અનુભવતી રાત્રીએ પહેરેલા અંબરમાંના બુદ્ધાઓ કયા ? તારલાઓ. (સજીવારોપણ તથા અંબર ઉપર શ્લેષ.) ૪ થી ૬. શાસ્તા-રાજા. મહેલનું વર્ણન. ચંદ્રશાળા-અગાશી. ખંડમાંથી આવતું તેજ વિસ્તરવાથી જાંખું બને છે. ૭. મહેલની અગાસીમાં એક યુવક ફરી રહ્યો છે. ૮. તેની મુખમુદ્રા શાન્ત દેખાય છે છતાં સમુદ્રમાં છુપાએલા વડવાનળની માફક તેના હૃદયમાં કંપક બધા છુપાએલી છે. ૧૦. કાષ્ઠ અગમ્ય કારણથી તેનાં નેત્રો લાલ છે. ૧૧. તેનું મુખ વીરત્વનું ધામ છે અને હૃદયમાં વજ્ર જેવી શક્તિ ભરેલી છે તે જાણે પ્રકાશનું રૂપ લઈ ભાલમાં પથરાઈ રહેલી છે. ૧૨. શરીર ઉપર ધાનાં ચિહ્નો છે. ૧૩. મીઠળ તાળુંજ લગ્ન સૂચવે છે છતાં હૃદય ગિંડા શોકથી તપી રહ્યું છે. (વિરોધાભાસ.) ૧૪. દેહ ઉપર સર્વ શુભસૂચક ચિહ્નો છે પરંતુ હૃદયમાં શાંતિ નથી. ૧૫. ચિત્ત અસ્વસ્થ હોય

તો શીતળ વાયુની લહરીઓ પણ અસહ્ય થઈ પડે છે. ૧૬. યુવક હૃદય મંથન અનુભવે છે. ૧૭. જડ અને ચેતન સર્વેને મર્યાદા છે. સહનશક્તિને પણ મર્યાદા હશે ને? ૧૮ થી ૨૨. વિચારોના દબાણથી યુવક એકલો હોવા છતાં બોલુંબોલું થઈ રહ્યો છે. અગાશી ઉપર ફરતો યુવક હૈયારખી (છાતી ટેકવી ઉભા રહેવાય તેવા ચણેલી ભીંત અથવા ઓટલી) ઉપર હાથ ટેકવી કંપનાના ઘોડા દોડાવે છે અને આંતરવેદનાના ઉભરા ઠાલવે છે. ૨૩. યુવકના પૂર્વજો સૂર્યવંશી હતા. સ્વાર્પણ સૂર્યવંશીઓનો ધ્રુવતારલો. યુવકને પોતાનામાં સ્વાર્પણની ખામી લાગતાં, પોતાને કુળને કલંક રૂપી ગણી પૂર્વજોને તેના પ્રાણ લેવા નોતરે છે. ૨૪. ચિતોડ સૂર્યવંશીઓની માતૃભૂમિ તે ચિતોડ દુશ્મનોએ કબ્જે કર્યું છે. ચિતોડના કિલ્લાનો રંગ રાતો છે. તેમજ સૂર્યવંશીઓએ પોતાના લોહીનું બલિદાન આપી તેનું રક્ષણ કરેલું. યુવકને એકજ ચિન્તા છે કે એ ચિતોડ દુશ્મનોના હાથમાં સ્થિર થઈ ને ક્રમ રહ્યું છે. ૨૫. તે ચિતોડના ઉદ્ધારની આશાથી અશ્રુની અંબલિ અર્પણ કરે છે. ૨૬. અલ્લાઉદ્દીનને સંબોધીને કહે છે કે પોતે યુવક-જેનું નામ હમીર છે—તે ફક્ત અલ્લાઉદ્દીનને શિક્ષા કરવાજ જીવી રહ્યો છે. ૩૪. હમીર કહે છે કે જે સૂર્ય સર્વને પ્રકાશ અને ઉષ્મા આપનાર છે તેનાજ વંશમાં અંધકાર-પરવશપણ—શાથી? ૩૫. જે વંશમાં હરિશ્ચંદ્ર—સત્યવાદી અને ટેકાલો—થઈ ગયો તે વંશની કીર્તિને પોતે કલંકિત તો નહિ કરે ને? ૩૬. જેના નામ પત્થરો તર્યા તેવા રામના વંશમાં શું પોતે કુલાધમ પાક્યો એમ જાણી શકુઓ હસતા નહિ હોય! ૩૭ શૈલરાજ—આપા રાવળ ચિતોડમાં સૂર્યવંશનો સ્થાપક તેમને ઉદ્દેશીને આ શ્લોક છે પોતાના પિતૃપુરુષની રાજધાની ગીજનીનગર જે મ્લેચ્છ રાજાના કબજામાં હતું તે તેણે છોડાવ્યું

હતું. ૩૮. નિઃશ્વાત્રરામ-પરશુરામ, તેમણે પૃથ્વી એકવીસવાર નક્ષત્રી કરી, ખુમાનસિંહે ચોવીસવાર શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કર્યું. ઉદેપુરમાં હજી પણ ઢાઠ છોક્ર ખાય અથવા ઢાકર વાગે તો સાથેનો માણસ “ખુમાન તારી રક્ષા કરો” એમ બોલે છે. ખુમાનસિંહે એવું અદ્ભુત વીર્ય બતાવેલું કે આવા પ્રસંગોએ તેનું નામ ચિરમ્મ-રણીય બન્યું છે. ૩૯. આ શ્લોક સમરસિંહને સંબોધે છે. સમરસિંહ ખરેખર યોગી હતો. તેનું આસન બ્યાધચર્મ હતું. મસ્તક ઉપર જટા રાખતો. અંગે વિભૂતિ ચોળતો. હમીર તેને ઉદ્દેશીને કહે છે કે જ્યારે મ્લેચ્છો ચિતોડને અપવિત્ર બનાવે છે ત્યારે કુળ ઉપરની કૃપાને સમાધિ આપવી શું યોગ્ય છે ? ૪૦. કર્મદેવી-સમરસિંહની પત્ની પૃથા જેણે કુતુબુદ્દીનને યુદ્ધમાં જખમી કર્યો હતો. ૪૧ થી ૪૩ મધ્ય રાત્રી પુરી થતાં ચોપડીઆં વાગ્યાં. તે વખતે પગમાં જેણે ઝાંઝર પહેરેલાં છે તેવી એક યુવતી તે ખંડમાં દાખલ થઈ. તે સુંદરીના શરીરની સૌરભ ખંડમાં ફેલાઈ રહી. તેના મુખચંદ્રથી દિવાઓ પણ ઝાંખા પડી ગયા. ૪૪. પીયળ-કપાળમાં કરવામાં આવતી કંકુની આડ. ૪૫ મરાળી-હંસો. ૫૪. બાદલસિંહ-બીમસિંહની પત્ની પદ્મિનીનો બાઈ. અલ્લાઉદ્દીન સ્વચ્છ દર્પણમાં પદ્મિનીના મુખનું પ્રતિબિમ્બ જોઈ પોતાની જાવણી તરફ પાછો ફરતો હતો. બીમસિંહ તેની સાથે હતો. માર્ગમાં અલ્લાઉદ્દીન કપટ કરી બીમસિંહને કેદ કરી પોતાની જાવણીમાં મોકલી દીધો અને જાહેર કર્યું કે બીમસિંહને છોડાવવો હોય તો પદ્મિની સોંપી દો. પદ્મિનીએ યુક્તિ રચી અને કહેવડાવ્યું કે પોતે જે દિવસે અલ્લાઉદ્દીન પોતાના દેશ તરફ જવા નીકળે તે દિવસે પોતાની સખીઓ સાથે તેને મળશે, પરંતુ એકવાર તેને બીમસિંહ સાથે વાત કરવા દેવી. નક્કી કરેલ દિવસે સાતસો

પાલખીએ સશસ્ત્ર વીરો સાથે છાવણીમાં ગઇ. પશ્ચિનીને મળવા નીકળતો બીમસિંહ એક પાલખીમાં બેસી પલાયન થઇ ગયો. અદલાઉદ્દીનને ખબર થતાં યવનો અને રજપુતો વચ્ચે યુદ્ધ જામ્યું. તેમાં બાર વરસની ઉમ્મરના આ રજપુત બાળક બાદલસિંહની વીરતાએ યવન યોદ્ધાઓને દર્પભંગ કર્યો. આ બાદલસિંહને હમીર યાદ કરે છે. ૫૬. કવિ પશ્ચિનીને વિદુષી કહે છે તે ઉપરના દૃષ્ટાંતથી સમજાશે. ૫૭. હમીર પોતાની માતાને સંબોધે છે. હમીરના પિતાનું નામ અરિસિંહ. આ અરિસિંહ યુવાવસ્થામાં એકવાર શિકાર કરવા ગયેલો. ત્યાં એક કુક્કર ઉપર તેણે નિશાન તાક્યું પણ તે નિષ્ફળ ગયું. કુક્કર એક મકાઈના ખેતરમાં પેસી ગયું. આ ખેતરનું એક યુવતી રક્ષણ કરતી હતી. તેણે મકાઈના એક રાડાને તીક્ષ્ણ અણીદાર કરી તેનાથી તે વરાહને વીંધી નાંખ્યું. આથી અરિસિંહ પ્રસન્ન થયો. આ યુવતીએ જ નાખેલા એક ઢેફાથી રાજકુંવર અરિસિંહનો ઘોડો બાવલ થઇ ગયો પડ્યો હતો. ત્યાર પછી અરિસિંહ અને તે યુવતીનાં લગ્ન થયેલાં. તેમનો પુત્ર તે હમીરસિંહ. ૫૮. સ્થાણીપુલાકન્યાય-રાંધેલું અન્ન ચઢ્યું છે કે નહિ તે એક દાણો દબાવી જોવાથી માલુમ પડે છે તે ૬૨. થી ૬૪. હમીરની મર્મવાણી સાંભળી કંપી ઉઠેલી કુમારી પોતાની જાતને સ્વાર્થો સંબંધીઓના વનમાં ઉગેલી ઝેરીવેલ સાથે સરખાવે છે અને વિચારે છે કે શું આ જાતના ખેલ પોતાના જ લલાટે લખાયા હતા કે બીજી કાઠના લલાટમાં હશે? ૬૬ થી ૬૮. દિલ્હીશ્વરે ચિતોડ કબજે કરી, માલદેવ ચૌહાણને ત્યાંનો સૂર્યો નિમ્મે હતો. હમીર કૈલવારામાં રહેતો હતો. ચિતોડરક્ષક માલદેવે કૈલવારાવાસી હમીર સાથે પોતાની પુત્રીનો વિવાહ સંબંધ જોડવા કહેવડાવ્યું. ક્ષત્રિય જાતિના દ્રોહી અને શત્રુઓનાં પગરખાં (ઉપાતો) થયેલા

માલદેવ ચૌહાણ માટે હમીરના મંત્રીઓને પ્રપંચનો સદેહ ઉત્પન્ન થયો. હમીરે કહેણ સ્વીકાર્યું અને લગ્ન કરવા સમયે પ્રયાણ કર્યું. પરંતુ વિવાહસૂચક કાષ્ઠપણુ ધામધૂમ નહિ જોવાથી હમીરને મંત્રીઓનાં વચનમાં કંઈક તથ્ય લાગ્યું અને તેથી રાત્રે જ નિશ્ચય કર્યો કે ચૌહાણોનો નાશ કરવો. ૭૨ થી ૭૫. કુમારીને હૃદયમંથન અસહ્ય થઈ પડતાં, તે કંઈક લવવા લાગી અને ભોંય ઉપર પટકાઈ પડી. રામનામ પોકારતા ગજની મદદે દોડેલા અવ્યક્ત ઇશ્વરની જેમ હમીર તરતજ આશ્વાસન માટે તેની પાસે દોડી ગયો. ૭૬. વત્સરો-વરસો. ૮૪. આ શ્લોકમાં રાણાજી એટલે હમીરના દાદા લક્ષ્મણસિંહ. તેમને ચિતોડની અધિષ્ઠાત્રી દેવીએ રાજમુકુટધારી બાર રાજપુત્રોને ચિતોડની રક્ષા માટે યુદ્ધમાં હોમવા જણાવ્યું હતું. લક્ષ્મણસિંહે પોતાની જાત અને પોતાના બાર પુત્રોમાંથી અજયસિંહ સિવાય અગીયાર એમ કુલ બાર રાજાઓનો ભોગ આપેલો. ૮૬ થી ૮૭. અજયસિંહે કમલમેરમાં ગાદીસ્થાપી હતી. ત્યાંથી પોતાના મોટાભાઈ અરિસિંહના પુત્ર હમીરને, તેના મામાને ઘેરથી તેડાવી પોતાને ત્યાં રાખ્યો હતો. ૮૮ થી ૮૯. ક્ષત્રિય પોતાના શરીરના ધ્રા જોઈ આનંદ પામે છે પરંતુ હમીરે અજયસિંહને એક વખતે પોતાના ધા જોઈને દુઃખી થતો જોયો. ૯૦. અજયસિંહના દુઃખનું કારણ હમીરે પૂછ્યું. ૯૧ ૯૭. અજયસિંહ દુઃખનાં કારણ સમજાવે છે. ૯૧) દેશ દુશ્મનોના કબજામાં છે. (૨) બીલ સરદારોમાં મુંજો એ નામનો એક પ્રચંડ વીર હતો. તેણે અજયસિંહની પત્ની યાત્રાએ જતી હતી તે વખતે દાણ તરીકે પગનું ઝાંઝર માગ્યું હતું જે અપમાન જાણી રાણી યાત્રા કર્યા સિવાય પાછી કરી હતી. (૩) તે અજયસિંહની રાજધાની શેરોનલ ઉપર વારંવાર હુમલા કરતો હતો. એક વખતે અજયસિંહના બાલાથી તે વીંધાઈ ગયો

હતો. પરંતુ તેને અસાવધ માની તેનો વધ કરવામાં નહોતો આવ્યો.
 (૪) પોતાના બે પુત્રો નમાલા હોય તેઓ મુંજ ઉપર વેર લઈ
 શકે તેમ ન હતા. ૧૦૧. તાંદુલ-સુદામાએ કૃષ્ણને આપેલી બેટ.
 ૧૦૨ હમીરે બાર વરસની ઉંમરે મુંજનો વધ કર્યો હતો.
 એટલે અહીંયાં બાર સૂર્ય અને બાર મેઘની સાથે પોતાની
 ઉંમર સરખાવે છે. ૧૦૭. પૌલસ્ત્ય-રાવણ. ૧૧૧. હમીર
 મુંજના નિવાસસ્થાને પહોંચ્યો, ત્યારે મુંજે શિવપૂજન કરવા જતો
 હતો તેની સાથે દ્વંદ્વ યુદ્ધ કરી તેને માર્યો અને તેનું મસ્તક કાપી
 લઈ પાછો મહેલમાં જ્યાં અજયસિંહ આરામ કરતો હતો ત્યાં જઈ તેને
 પ્રણામ કર્યા. ૧૧૨-૧૧૩. અને જણાવ્યું કે શંકરે યુદ્ધથી પ્રસન્ન
 થઈ તે મસ્તક કણ્ઠમાં પહેરવા માટે નહિ સ્વીકારતાં આપના
 ચરણે ધર્યું છે. ૧૧૪ થી ૧૧૭. અજયસિંહે પ્રસન્ન થઈ, મુંજના
 લોહીથી જ હમીરને રાજતિલક કર્યું અને રાજનીતિ શીખવી,
 અને રાજ્ય પ્રબંધ કરી સ્વર્ગગમન કર્યું. ૧૨૧ થી ૧૨૫.
 માલદેવને લગ્ન કરવા યોગ્ય પુત્રી નહોતી પરંતુ હમીરસિંહની
 ક્રોધયુક્ત સ્થિતિ જોતાં તેણે પોતાની એક વિધવા પુત્રીને લગ્ન
 માટે તૈયાર કરવા માંડી. ૧૨૭ થી ૧૩૦. વિધવા પુત્રીને લગ્ન
 કરવા તત્પર થવા માટે માતા સમજાવે છે. ૧૩૧ થી ૧૩૧. કુમારી
 માતાને જણાવે છે કે તમારા માથે આવેલી આફત ટાળવા તમે
 આ યુક્તિ રચી પોતાને શા માટે પાપી બનાવો છો? જેના
 નામ માત્રથી સોલંકી બીમદેવ, જયચંદ રાઠોડ અને શાહબુદ્દીન
 ઘોરી ધ્રુજ ઉઠતા હતા તે પૃથ્વીરાજના જ કુળમાં જન્મી આ
 જાતનો અપરાધ શા માટે? પંચઘંટાળી-ગુન્હેગારને ભોંયમાં અડધો
 દાટી, ઢેખાળા મારી કરવામાં આવતી શિક્ષા. ૧૩૫. પુત્રવધૂ
 લગ્નને માટે ઉતાવળ કરવા જણાવે છે. ૧૩૬. હમીર અને

કુમારીનાં લગ્ન. પૂર્વાભાસ સંપૂર્ણ. ૧૩૮. દક્ષયજ્ઞ સમયે શંકરના થયેલા અપમાનથી સતીએ પ્રાણત્યાગ કર્યા હતા તે બીનાનો ઉલ્લેખ. ૧૪૦. સુભદ્રાપુત્ર અભિમન્યુ તે સૌભદ્ર. ૧૫૨. ગો-વાણી. ૧૬૯. વિશ્રવા-પુલસ્ત્યના પુત્ર. રસાતળપતિ રાક્ષસેન્દ્ર સુમાલીએ પોતાની પુત્રી કૈકસી પ્રદોષ સમયે વિશ્રવા મુનિ જ્યાં તપ કરતા હતા ત્યાં “તું તારી જાતેજ તેમને પરણુ” એમ કહી મોકલી. આ પ્રમાણે મોકલવામાં તેના બે હેતુ હતા. (૧) ધનપતિ કુબેરની ઇર્ષ્યા (૨) તેના જેવોજ વૈભવ રસાતળના રાક્ષસોને પ્રાપ્ત થાય. કૈકસી પ્રદોષ સમયે વિશ્રવા પાસે ગયેલી હોવાથી તેને રાવણ જેવો પુત્ર થયો. કુમારી અહીંયાં પોતાની અને હમીરની સ્થિતિ, વિશ્રવા અને કૈકસી સાથે સરખાવે છે અને કહે છે કે વિશ્રવા અને કૈકસી કરતાં તેમની સ્થિતિમાં રૂપાન્તર છે. ૧૭૩. બ્રહ્માત્મજવાહનસ્થાવ-બ્રહ્માત્મજ સરસ્વતી તેનું વાહન મધુર અને તેનો સ્થાવ એટલે ટહુકાર-મધુર વાણી, અથવા વાણીની અધિષ્ઠાત્રી સરસ્વતી, તેને વહન કરનાર વીણાના રણકાર જેવી સુમિષ્ટ વાણી. ૧૮૪. રવિસુત-યમરાજ. ૧૯૨ થી ૧૯૩. કુમારીએ પ્રશ્ન કર્યો કે શું જગત તમને પવિત્ર માનશે? હમીર તેનો પ્રત્યુત્તર દે છે. જગતનાં પાપ અને તાપને શમવનાર શ્રી રામચંદ્રજીએ શું કયું હતું? રાવણના મૃત્યુ બાદ મયદાનવની પુત્રી મંદોદરીનાં લગ્ન વિભીષણ સાથે નહોતાં કરાવ્યાં? તે છતાં મંદોદરીનું હૃદય વિશુદ્ધ હતું અને તેથીજ આજે પણ મંદોદરી જગદ્દંઘ ગણાય છે. ૨૨૦. અતિ-વૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ, આંતરવિગ્રહ, શત્રુનું આક્રમણ, તીક, ઉંદર વિગેરે તરફથી પીડા, ધરતીકંપ આટલી જનસમૂહને માટે વિપત્તિઓ છે. ૨૩૬. ગહિલોતકુળ-સૂર્યવંશ. ઉદ્વાહ-વિવાહ, લગ્ન. ૨૪૨. શિષ્ટ મનુષ્ય થયેલા અપમાનને ક્રોધ દિવસ પોતાના મુખથી બોલતો નથી પરંતુ હમીર તો તેથી પણ વધીને યુદ્ધથી

પોતાનું અપમાન જાહેર કરવા તૈયાર થયો છે. ૨૪૮. ધાર્મિક ક્રિયાઓનું સદ્ભાવે સેવન થતાં તેઓ અભયદાન આપે છે પરંતુ જો તેમાં દંભ હોય તો વિનાશક નીવડે છે. ૨૪૯. કુમારી સમજે છે કે યુદ્ધનું કારણ જુદું જ છે પરંતુ પોતાને નિમિત્ત બનાવવામાં આવે છે. ૨૫૩. હમીરસિંહ કબૂલ કરે છે કે પોતાના હૃદયમાં વૈરના સળગતા અગ્નિનું કારણ અન્ય જ છે. ૨૫૪ થી ૨૫૭. હમીર જણાવે છે કે મેવાડની ભૂમિ-સ્વાધીનતાનું કોડાંગણ, દુશ્મનોના ચરણથી અપવિત્ર બની રહી છે તેજ તેના ક્રોધનું કારણ છે. ૨૬૧. કાકતાલીયન્યાય-અકસ્માત. ૨૬૩ વાણી, વિચાર અને વર્તનનો ભેદ સ્ત્રીઓમાં રહેલ છે. “ઉચ્છિષ્ટ ખાવું અને અનૃત ભાષણ” એ લોકોક્તિ સ્ત્રીઓને માટે સુપ્રસિદ્ધ છે. કુમારી કહે છે કે આ વસ્તુઓ જો તમે ગ્રહણ કરશો તો તેઓ મારો-સ્ત્રી જાતિનો ત્યાગ કરશે. ૨૬૮ થી ૨૭૨. સૂર્યોદય થતાં હમીર અને કુમારી ખારીમાંથી નગરનું દૃશ્ય જોવા લાગ્યાં. કુમારી હમીરને સર્વ સ્થળો એક પછી એક બતાવે છે તેજ વખતે કાંઈ વસ્તુ જોવાથી હમીરના શરીરમાં ક્રોધની ધ્રુગ્ધરી વ્યાપી અને તેનાથી હમીરની સ્કંધે રહેલો કુમારીનો હાથ પણ ધ્રુજ્યો. હમીર શાન્ત મુદ્રા રાખી ૨૭૪ માં શ્લોકમાં કુમારીને પૂછે છે કે ચૌહાણ પુત્રી અને મારા જેવા વીરની પત્ની બની તને જ્ઞાનો ભય લાગે છે તે તું ધ્રુજે છે? ૨૭૫. આકાશમાંથી વીજળી પડતાં જેમ મનુષ્યોના હૃદયમાં ભય ઉત્પન્ન થાય છે તેમ તમારા રોષની ચમક જોઈને મને ભય થયો કે તે ક્રોધ શા માટે હશે? ૨૭૮ થી ૨૮૧. આ શ્લોકોમાં હમીરના દેશપ્રેમની જ્વલંત ભાવના મૂર્તિમંત બને છે. તેણે મ્હેન્છોનો લીલો વાવટો ચિતોડ ઉપર ફરકતો જોયો. તે જ્વજ તેને ફેણ ફેલાવી ડાલતા ઝેરી નાગ જેવો લાગ્યો. અને તેણે

નિશ્ચય કર્યો કે સ્વાર્પણના ધગધગતા અગ્નિમાં તેને બાળી ભસ્મ કરવો. ૨૮૨ થી ૨૮૩. આજ સમયે એક દાસીએ આવી કુમારીને સાદ કર્યો અને કુમારીએ બારણા પાસે જઈ તેને (ભોજન લાવવાની) આજ્ઞા કરી. પાછી પત્નિ પાસે પહોંચી ગઈ. ૨૮૭. હમીર કહે છે કે શંખર, નમુચિ અને બળિ કે જેઓ અઠંગ માયાવી હતા, તેમની માયા કરતાં પણ સ્ત્રીઓમાં વધારે માયા રહેલી છે. ૨૯૦. હમીર આખા દિવસનો અપવાસી હતો. ૨૯૩. વૃકોદરક્ષુધા-ભીમસેનના જેવી ભૂખ. છેલ્લી પંક્તિમાં કુમારીએ દાસીને ભોજન લાવવાની આજ્ઞા કરી હતી તે વસ્તુ હમીરને જણાવી. ૨૯૪. નિસ્યંદન-પ્રવાહ. જે પ્રવાહ એક થાય તેમ. ૨૯૫. કુમારી જણાવે છે કે સ્ત્રી એ કાર્યોમાં મંત્રી છે એટલે હવે હમીરના સચિવનું બધું કામ એાધું થઈ જશે. અને સેનાધિપતિ પણ બેસે હવે આરામ લે. ૨૯૬ માં શ્લોકમાં કુમારી પોતાના પિતાની આપત્તિ પણ શુભમાં પરિણામ પામી એમ કહે છે તેજ વખતે હમીરનાં બવાં ઊંચાં ચઢી જાય છે, તેથી કુમારીએ પૂછ્યું કે શું હજી તમારો ક્રોધ શાન્ત થયો નથી? ૩૦૨. હમીરે જણાવ્યું કે સ્વાતંત્ર્ય, મેવાડની સ્વાધીનતા એજ તેની એક તમન્ના છે. તેના હાથ શરીરને શોભાવવા માટે નથી તે તો બ્યારે સમય આવશે ત્યારે જણાશે. ૩૦૫ થી ૩૧૦. કુમારી વેરનો બદલો વેરથી નહિ પણ શાન્તિથી લેવા સમજાવે છે. તેણે હમીરને સૂચન કર્યું કે બ્યારે તેના પિતા સદ્ભાવથી હમીરને કંઈ વરદાન માગવા કહે તે વખતે હમીરે તેના પિતાના મંત્રી જલધરની માગણી કરવી. કારણ કે તે મંત્રી તીવ્ર બુદ્ધિનો હોય શાન્તિથી જ હમીરને ચિત્તોડનો માલિક બનાવશે. ૩૧૨. નંદવંશનું પતન અને મૌર્યવંશનો ઉદય, એકી સાથે સાધવામાં જેમ મુત્સદ્દી

ચાણક્યે એક પણ લોહીનું ટીપું રેડાવા દીધું ન હતું, તેજ પ્રમાણે જલધર કરી શકશે એમ કુમારીનું સૂચન છે. ૩૧૮ થી ૩૧૯. દાનવો સાથે યુદ્ધમાં જ્યારે દશરથના રથની ધરી નીકળી જવાની તૈયારી હતી ત્યારે કૈકેયીએ પોતાના હાથથી ધરીને ટેકવી રાખી. આ વાતની જાણ થતાં તેમણે કૈકેયીને બે વરદાન આપ્યાં. હમીર કહે છે કે જો પ્રેમીઓનાં હૃદય એક હોય તો આ પ્રમાણે વરદાનની ક્યાં જરૂર હતી? કુમારીએ તેનું હૃદય પ્રેમથી જીતી લીધું હતું એટલે હવે તેની પાસે આપવાનું કંઈ બાકી રહ્યું ન હતું.



મહાલસા



આપણી ભાષામાં ખંડ કાવ્યોની અતિ ખોટ છે એવી સતત ગૂમ છે તેમાં એક અબ્બણ્યા કવિનાં આ ખંડ કાવ્યો વાંચતાં મુગ્ધ થઈ જવાય છે.....સંસ્કૃત છંદોને આટલી સરળતાથી પ્રવાહબદ્ધ અને સંવાદશૈલીમાં રચી દેનાર આ કવિની શક્તિ અત્યે માન ઉપજે છે.....

શમિ જુલાઈ ૧૯૩૬

.....આ કાવ્ય બોધપ્રધાન હોવાથી બીજા રસોને વિકાસ થવા સંભવ એાછો છે; પરંતુ કવિશ્રીની ચિત્તક પ્રકૃતિ ઠેરઠેર દેખાયા વગર રહી નથી. આનાં અવતરણો આપવા બેઝીએ તો પુષ્કળ મળે તેમ છે, પણ તેની ખરી મજા આપું કાવ્ય વાંચ્યે જ આવે. કવિશ્રી ગુજરાતને વધુ ખંડકાવ્યો આપવાને શક્તિમાન થાવ એમ ઇચ્છીએ છીએ.

ગુજરાતી ૨૨ ઑક્ટોબર ૧૯૩૬

.....ગુજરાતી સાહિત્યમાં રસ લેનારાઓ તમારી કૃતિની મિથ્યા પ્રશંસા કરતા નથી પણ સાચી કિંમત આંકે છે એ સંતોષની વાત છે.....

નંદનાથ કે. દીક્ષિત
(નિવૃત્ત વિદ્યાધિકારી, વડોદરા રાજ્ય)

